N. R. RANINA.

(*AN APPRECIATION*)

It is to be hoped that it may not be considered out of place to preface this work, to which he devoted the best and ripest years of his long and useful life, with a brief sketch (written by a life long friend) of the career of Mr Nanabhai Rustamji Ranina Born in Bombay on 31st May 1832 of respectable parents in comfortable circumstances, Mr Ranina (a surname, by the way, derived from an ancestor named Ranibai who, being of a religious and charitable turn of mind, was popular in her days and whose name her descendants would appear to have adopted with pride) had a comparatively easy time of it which he divided, somewhat unequally, between study and play , the latter predominating after the manner of school boys, though to a much larger extent perhaps in his case than usual, for he was sprightly and overflowing with mischief Many are the stories of boyish escapades, some of them foolhardy, narrated of him, but it is not necessary to do more than allude to them passingly , for after all such stories enter, more or less according to energy and

temperament, into the early history of most young men Suffice it to say that in some cases (as in the daring one of setting fire to a milkman's hut) Nanabhai's pranks were the source of trouble which, but for his ready wit and resource, might have led to unpleasant, even serious consequences

Nanabhai's father, Rustomji Dadabhoy, after having carried on for some time his own father's business in tarpaulin and English leather (from which the family derived its other surname of *Chamar*) became Government Commissariat Contractor at Poona (whither he removed with his family), and as such had his time so fully occupied that he was forced to leave his children—two sons, including Nanabhai, and a daughter mainly to their mother's care This lady managed the household and though illiterate herself, like the generality of women in those early days, recognised the value of education sufficiently to put Nanabhai, at the age of five years, to school It was, of course, the most elementary of schools, but even its slender advantages Nanabhai would appear to have failed to avail himself of, owing to his habit of playing the truant in order to indulge his mischief loving propensities As ill luck would have it, the father suffered pecuniary reverses and a dark cloud fell on the house in consequence, to be intensified in gloom by the successive deaths, of both the parents, within a short interval of each other.

A lonely orphan, helpless, friendless and poor, early deprived, by Death's indiscriminating hand, of the chastening home influences—a mother's loving care and a father's watchful eye—which go towards moulding character and informing the mind, Nanabhai, the playful schoolboy who knew neither care nor sorrow, found himself, when only nine years old, face to face with the stern realities of life The task before him was utterly disproportionate to his slender strength, but the manner in which he went through it, covering himself with honour at the end, shows that the awakening, if too early and rude, had not been without its wholesome effect on his youthful mind With nothing left to attach him to Poona after the desolation of his home, Nanabhai came down in 1842, with his brother and sister, to Bombay, where, in the humble home of his grandmother, a widowed old lady, heart broken over the double loss of a daughter and a son in law, and in straightened circumstances, he received his first lesson in that hardest of all schools, the school of grinding poverty, at the same time that he was laying, unknown perhaps to himself but not the less surely, the foundation of the success which crowned his after years

Those were not competition days and the school master was not then abroad, at any rate, to the same extent as now There was but one school worthy of the name, founded under the auspices of the

Native Education Society and thence familiarly known as the "Society school," properly named the Elphinstone Institution in honour of one of India's greatest benefactors, Mountstuart Elphinstone, an English gentleman of the type that has since unhappily become somewhat rare, full of genuine sympathy with the children of the soil and amongst the earliest to recognise the value of education, not only as a humanising force but as the main prop and stay of the British Rule in India.

Nanabhai entered the Institution as an altered youth, with a newly awakened sense of responsibility and a new-born love for study. But his ill-luck followed him still. When the means were at hand, the desire was dormant, and when the desire was quickened into life, the means were absent. He devoted himself to his lessons with a perseverance and ardour of which his earlier performances had given no indication, but the hopeful flame languished for lack of nourishsment, died literally of want of oil, oil for night study which his, slender means could ill afford. His grandmother gave him abandantly of her love, but it was nearly all the poor lady had to give, and he soon found that the time had indeed arrived for him to turn bread-winner on his own accout. He quitted school at the age of eighteen, it may be safely assumed, with a heavy heart and plunged head-long into the battle of life.

His short stay in the Temple of learning, how-ever deplorable in itself, was not without one gratifying result. If it did not make a ripe scholar of him, it enabled him to form the acquaintance of some of its finest products, a youthful band of earnest, honest reformers, (religious and social at first, and later on, also political) under the guidance and leadership of the best and brightest of them, the venerable Mr. Dadabhai Naoroji, with whom Nanabhai identified himself thoroughly and in whose company he fought manfully against the superstitious beliefs, rites, ceremonies and customs which, through long residence in India, had been allowed to creep into and had become interwoven with the pure tenets of Zoroaster. To say that it was a tough work, the uprooting of ancient deep-seated weeds, (how very tough the easy-going folks of the present generation may not be able perhaps to realise) is only to touch the fringe of the countless obstacles that sorrounded, and the heavy personal sacrifices demanded by it. A thankless task too, for the obstacles came, in great part, from the very persons whose religious, social, intellectual and political status it was sought to raise and ameliorate. But the toilers, the self-sacrificing toilers, toiled on nevertheless, confident that their self-imposed task, if difficult, was a necessary one, and the result, though not complete even today (for the figurative microbe is not quite dead yet), is an eloquent testimony at once to their wise forethought

and to the earnestness of their efforts Nanabhai kept pace with them, and with them shared the honour of having pioneered many a scheme, association, project, and institution calculated to raise their countrymen in the scale of nations

In the year 1850, when about 18 years of age, Nanabhai made his first start in life as a Gujarati teacher in one of the Parsi Girls' Schools, the very first of its kind established under the auspices of the Students' Literary and Scientific Society, an association of which the reformers, above referred to, under the sympathetic guidance of their English Professors, were the life and soul The salary was Rs 18 per month, a modest sum which may raise a smile of contempt in these go ahead times when even hamals and peons receive higher wages, but it must be remembered that the schools were then in their infancy, struggling into life amidst inimical surroundings, and that the funds for maintaining them were limited They were days too of cheap living when small amounts went a long way, and Nanabhai was perfectly content It had been among his early ambitions to turn teacher and he had succeeded beyond perhaps even his own expectations Those, who know and see the tree of Indian female education only in its present fruit bearing exuberance, cannot possibly have an adequate conception of the almost insuperable difficulties that

beset the thorny path of the seed sower The modern Parsi Lady, fresh from school, college, and university, with a title to her name, anglicised in speech, dress and manners, talking English more glibly than her mother tongue, may not be able to realise that there was a time in the history of this City when education, both Gujarati and English, and, more particularly, English, was a crime and schools were an abomination, when freedom, even legitimate freedom, was unknown, when driving in carriages, other than those closely veiled, was an unrealisable dream, and attending respectable places of amusement, even walking in the public streets, were impossibilities

It was in the midst then of the prevailing storm of narrow prejudice and blind bigotry that the "Society boys," as the reformers were familiarly known from their connection with the Students' Literary and Scientific Society, launched the barque of Female Education It was a frail barque in troubled waters, tossed by opposing blasts, and it needed all its youthful and hopeful, though somewhat inexperienced, Captain's vigilance to keep it from foundering No wonder that Dr Harkness, the respected principal of the Elphinstone Institution and College, and his colleagues Professors Reid, Patton and others took great pains over the selection of a capable and worthy teacher, and it speaks volumes for Nanabhai's approved worth in their estimation that their first choice fell on him He was naturally jubilant, and

such was his devotion to his heavy duties, the heavier for their initial unpopularity, that long before he quitted this narrow sphere for the broader and more public walks of life in which he was afterwards engaged, he had blunted the edge of the early hatred to which female education had been subjected and had placed the cause on a sounder and surer footing, thereby amply justifying the confidence reposed in his intellectual and moral fitness for the delicate task entrusted to him

While teaching others, Nanabhai taught himself For a man of his early playful habits and scanty opportunities, he made a considerable progress in English and in Gujarati, especially in the latter language, in which he soon became so proficient as to have had the boldness to apply for the place of a *Pundit* for Gujarati and Parsi boys in the Elphinstone Institution His temerity made him the subject of ridicule not only with outsiders but with his own co-workers, one of whom Mr Jehangir Barjorji, a man of parts and humourous withal, chaffingly told him to apply at once for the Principal's place in anticipation of Dr Harkness' retirement The more sedate Mr Dadabhai Naoroji advised patience and further study It was thought, not without reason, the height of presumption for a Parsi having, in common with his exiled race, a corrupted form of Gujarati as his adopted mother tongue to offer to teach the language to Gujarati boys, the children of parents who pride themselves on using it in its pristine

purity But Nanabhai was not to be turned from his purpose So confident was he of his powers that he volunteered to submit to the test of a searching examination, producing besides, as a credential, a book published by him in Gujarati (for he had early taken to authorship) called (જ્ઞાન તત્વ) *Dnyan Tatva*, a mere trifle perhaps today but worthy of consideration at the period in question He was taken at his word and examined by two Hindu scholars Shastri Gangadhur Bâvâ and Pundit Ranchoredas, whose names were a guarantee that, in their critical eyes, mere tinsel would not pass for gold He came off with flying colours, but though he did not get the place for which he had fought (for somehow it did not fall vacant as anticipated) the circumstance of his having applied, with marked success, while strengthening his confidence in himself, raised him in the estimation of his co-workers, both those who had scoffed and those who had counselled withdrawal

Nanabhai proved his Gujarati scholarship, later on, to the satisfaction of the larger reading public, in the columns of the newspapers and magazines (the Bombay Samâchar, Râst Goftar, Stree Bodh, Dnyan Prakash Khoja Dost, Parsi Punch, &c, &c,) which he edited, and of others to which he contributed from time to time, and in his published books, tracts, essays, and dramas, the last consisting partly of translations of Shakespeare's plays (which show that while

cultivating Gujarati he had not altogether neglected English) and partly of original plays dealing with Parsi manners and customs. Nanabhai was no pedant. He wrote a pure, simple, unaffected, and easy-flowing style, free at once from the foreign corruptions which the Parsi has introduced and from the Sanscrit jaw-breakers with which the Hindu purist is in love.

In June 1854, Nanabhai married Miss Cooverbai a daughter of Bhicaji Sorabji, originally of Surat but subsequently a trader in English goods at Goa. The lady knew how to read and write Gujarati, Parsi Gujarati of course (even that no common accomplishment in those days) and was, what was of far greater consequence more to those about her than to herself, an excellent housewife. She managed the household with economy, took great care of her husband who, though of active habits, was always in delicate health, and after having worthily filled her part as wife and mother, died in her fifty-third year, the fortieth of her happy married life, leaving behind her, in the minds of her nearest and dearest, the indelible memory of many an act of kindness and of love.

After having served as Teacher for about six years, with only a short interval between, spent as signaller in the Government Telegraph office first at Cullian and afterwards at Poona (at which latter place

he had the opportunity of renewing acquaintance with the scenes and friends of his boyhood) Nanabhai entered on business of a more public character and more lucrative nature. He became acquainted with Mr. Nowroji Framji, an old Parsi gentleman who had a small printing-press of his own and who, with quick appreciation of Nanabhai's worth, employed him as Editor of an unpretentious little paper, the "*Satya Dipak*", which Nowroji was publishing, for the princely salary (would present-day gentlemen of the Fourth Estate believe it?) of Rs. 2, gradually increased to Rs. 7 per month. Nowroji's press died for want of nourishment and on its ashes rose, phœnixlike, the Union Press which Nanabhai founded in partnership with Nowroji in 1857 and where, first as paid Manager and afterwards as proprietor, Nanabhai made a name beyond perhaps his most sanguine expectations. His punctual and prompt execution of orders, coupled with the neatness of his work, (for which he obtained a medal and certificate of merit in the Paris Exhibition of 1866) gained him numerous customers, among others, the Government Central Book Depot, specially noticeable in this that it brought him into close contact with its Curator, Rao Saheb Vishwanath Narayan Mandlik, a name to conjure with, a name of power, weight and influence, with whom acquaintance soon ripened into intimate friendship lasting until the Rao Saheb's death in 1888.

The Union Press remained with Nanabhai for over forty years until it passed, at his death, into the hands of a relative, and during all that time Nanabhai printed and published numbers of books, magazines and newspapers, of which last two may be specially mentioned the "Bombay Samachar" then in the able hand of that veteran journalist, Mr Maneckji Burjorji Minocherhomji with whom Nanabhai entered into partnership and since its dissolution, remained life long friends until Mr Maneckji's death, and the "Satya Prakash" edited by Mr Karsandas Moolji, a young Bania gentleman of modest appearance and mild manners, whose fearless exposure of ignoble and immoral practices permitted and perpetrated in the sacred name of religion, and unyielding firmness as co defendant with Nanabhai in the celebrated Maharaj Libel Case have justly won for him the proud title of reformer

Nanabhai Ranina and Karsandas Mulji would appear to have been made for each other and had much in common In the front rank of reformers, ardent and earnest reformers themselves, authors and journalists both, with a keen scent for abuses and a burning desire to root them out, it was only natural that they should stand, side by side and hand in hand, in defence of a cause they had so much at heart The trial was a sensational one It created a stir almost unprecedented before

and unknown since in the annals of the local Courts, a stir not only in the community most nearly affected by it, but in other communities also whose interest in it could at best be indirect and distant; and not only the Banias and the Hindus, but all Bombay, it may be said without exaggeration, all India watched the proceedings and awaited the result with an anxious eye. The trial was an unequal one too. For while on the one hand the Maharaj had a large following only too willing and prone to sacrifice their all in his cause which they believed to be the cause of religion, and had, besides his own money, that of his believers at his unrestrained disposal, the two youthful heroes, on the other hand, were almost resourceless, possessing for the most part only the sympathy, boundless and sincere, but only sympathy, of a comparative handful of reformers like themselves—Hindus, Parsis and Europeans accompanied in solitary cases, as in those of the late Mr. Mathuradas Luvji and of Mr. Karsandas Madhavadas, by pecuniary assistance.

In the earliest stages, attempts were made to buy out Nanabhai whose slender physique perhaps favoured the hope that he might prove to be as weak in mind as in body, so that Karsandas, finding himself alone, might lose heart and retire from the contest, leaving the Maharaj an easy victor. But the parties, who attempted this transparent dodge, did not know their men. Karsandas had courage and strength enough to

fight single handed and Nanabhai would have sooner deserted himself than the cause which he had deliberately chosen to make his own They fought manfully, both in the principal case and in its off shoot, the "Bhatia Conspiracy case" (in which Karsandas turned the tables neatly on his opponents), bore with exemplary patience the pressure and the strain of a costly prosecution which would have broken many a stouter back, and finally carried the day amidst the rejoicings of all right minded persons that the canker, which was eating into the very heart of innocent homes, had been killed All honour to Karsandas Mulji, who felt for injured womanhood as if it was a personal matter, for having initiated a much-needed reform All honour too to Nanabhai Ranina, who had much to lose and comparatively but little to gain, for having stood by and supported him to the end It was a refreshing spectacle, that of two men, representing two different nationalities, working harmoniously on a common platform in a common cause, and knit closely together by a common bond of sympathy—a striking contrast to the unfortunate estrangement which, not so very long ago, made it impossible for such a small matter as a cricket match between Hindus and Parsis to be satisfactorily arranged

Into the details of the prosecution it is not necessary to enter, for they have become permanently interwoven with local history, but the memorable words of one of the presiding Judges, Sir Joseph Arnold,

may be quoted as an eloquent testimony to the sterling value of the services rendered and to their far-reaching and abiding influence on public morals:

> "Such is the evidence in support of the charges made against the moral character of the plaintiff in the plea of justification, on my mind that evidence leaves not a shadow of doubt, the charges made are, in my opinion, fully substantiated. Juddunathjee Maharaj is conclusively shown to have been in no degree superior in morality to the average of his brethren, and principally to have differed from them in the tact and cunning with which he employed public professions of zeal for reform as a convenient cloak for uncleanliness . . . . . . When practices which sap the very foundations of morality, which involve a violation of the eternal and immutable laws of Right,—are established in the name and under the sanction of Religion, they ought, for the common welfare of Society, and in the interest of Humanity itself, to be publicly denounced and exposed They (the defendants) have denounced—they have exposed them At a risk and to a cost which we cannot *adequately measure, these men have done determined battle against a foul and* powerful delusion They have dared to look Custom and Error boldly in the face, and proclaim before the world of their votaries, that their Evil is not Good, that their Lie is not the Truth In thus doing they have done bravely and well It may be allowable to express a hope that what they have done will not have been in vain—that the seed they have sown will bear its fruit—that their courage and consistency will be rewarded by a steady increase in the number of those, whom their words and their examples have quickened into thought and animated to resistance, whose homes they have helped to cleanse from loathsome lewdness, and whose souls they have set free from a debasing bondage."

The Stage had a peculiar fascination for Nanabhai. It exercised no inconsiderable influence on his early and later life and, to a much larger extent, on his writings He believed in it as a powerful educating *factor, if rightly directed*, and used his best efforts towards keeping it free from the contaminations to which it is prone. Up to the year 1853, acting was unknown among the Parsis and to Nanabhai belonged the credit of having, with the assistance of his friends

the "Society boys", introduced it by helping to establish the "*Parsi Natak Mandli*", the first Parsi Club of its kind. It was at the Royal Theatre at Grant Road, the only home of the drama in those days since converted into a flour mill, that the Mandli performed Gujarati plays founded on the legendary history of the ancient Persians, together with original and adapted farces (one of which called "*Dhanji Garak*" attracted great attention) bearing on Parsi manners and customs. There were then no female actors as there are now, and the Parsi Natak Mandli's girls were, of course, boys. In fact, it was exclusively a company of grown-up men who, under the watchful eye of Mr. Dadabhai Naoroji and his colleagues, took good care that their maiden attempt did not become a byword or degenerate into buffoonery.

After a brief existence, the Parsi Natak Mandli was dissolved, but not before it had created a taste which wanted to be satisfied. Numerous companies, good, bad and indifferent, have since sprung into being, playhouses have grown up like mushrooms, so-called authors of plays become as plentiful as berries, and youthful actors with shaven faces and live actresses have strutted the boards with the airs of an Irving or a Terry With the disappearance of the Parsi Natak Mandli, Nanabhai gave up acting but did not relinquish or abate his taste, and he remained the rest of his life connected with the stage as

playwright and director His one object, the object which he kept steadily in view and fulfilled according to his lights, was to improve the tone of the Drama, and with that aim before him he wrote a number of plays which have been placed on the boards with marked success in some cases before large representative gatherings, organised by Nanabhai himself as witness the special performances in 1887 and 1888 for the benefit of the Seamen's Institute and the Alexandra Native Girls' School Besides his published plays, (Gulnar, Najan and Shirin, Kalan Mendhan, Homlo Hau, Vehemaili Jar &c) Nanabhai has left a dozen or so in manuscript, also dealing with Parsi inner life, which, if they have any intrinsic value, may one day see the light

Nanabhai took a keen interest in politics, and associated himself with all honest workers on constitutional lines in the people's cause He believed in the necessity, importance and usefulness of associations founded with the object of bringing to light all legitimate grievances in order to establish the good feeling and harmony so very desirable, at all times, between the rulers and the ruled With one such, the only one of the kind, known as the *Bombay Association* and composed of some of the most prominent citizens of the time, with Mr Nowroji Furdunji, justly called the Tribune of the People, as secretary, Nanabhai was connected from its establishment He was also connected

with the *Bombay Presidency Association*, which took the place of the Bombay Association and is now in equally capable hands, and with the *Indian National Congress* It may be that he did not always see eye to eye with the native leaders of political thought in Bombay, and at times he may have differed from them on public questions But differences of opinion, in his case, did not lead to aloofness and he never lent himself to the attacks that have been levelled, from time to time, against the Congress He did not affect the wisdom of latter day politicians who stand with folded hands and say to earnest workers *Your object is good, but we do not like your ways We can teach you how to get on, but we prefer to leave you severely alone*" He knew that honest differences there would always be on all public questions and on all public platforms, whether political, social, or religious, and that, if subjected to the right test and dispassionately looked into, the differences often served to bring the truth into bolder relief His was constructive criticism, not destructive, except when a cause appeared to him to be open to serious objections, and then he made a dead set against it, and his honest aim was, as far as possible consistently with truth, to reconcile, not create differences

In 1876 he was appointed Auditor to the Bombay Municipality, a responsible post which he held uninterruptedly for 23 years To have

maintained the position for such a length of time against competitors is a proof, ample, sure and indisputable, at once of his fitness for the onerous task and of the truth of the golden opinions he had won, during his tenure of office, from his employers and the outside public, as a careful, skilled, accurate and reliable accountant.

Nanabhai entered on this Dictionary, his *Magnum opus*, in the Fifties. The merest accident served to put the idea into his head. Happening one day to meet a hawker with a big book for sale which proved to be a well-thumbed copy of the English and Marathi Dictionary by Molesworth and Candy, he bought it with borrowed money, for even its modest price (Rs. 3) was beyond his slender means, took it home and was absorbed in it at once. He wondered why nothing of the kind had been attempted for the Gujarati language, and he asked himself the question if he could not undertake the task. Its colossal magnitude and its financial difficulty had no terror for him; the known scholarly reputation of the authors of the Marathi work did not trouble him; and the possibility of his lacking the necessary literary equipment never once crossed his confident mind. With him, to wish to do a thing was to have half done it, and the mental introspection in this case must have been highly encouraging, for with characteristic promptitude he set himself down to work forthwith in sober earnest. In a few

days he produced the specimen sheet—the result of patient and diligent application—which, on being submitted to the judgment of one of his warmest friends and sympathisers, the late Mr Dosabhoy Framji, elicited from that gentleman the flattering remark that "the collection (of words) is as valuable and useful as rare and unprecedented" Mr Dosabhoy introduced Nanabhai to Mr Sorabjee Jamsetjee Jeejeebhoy, the scion of a noble house, a scholar and orientalist, who gave, besides praise, pecuniary assistance which, though necessarily inadequate, served yet the important purpose of adding spurs, so to speak, to Nanabhai's vaulting ambition He lost no time in securing the active collaboration of his warmest friend, Mr Ardeshir Framji Moos, whose superior scientific attainments and knowledge of English helped largely towards the proper rendering of English words into Gujarati, more especially, of technical terms and phrases

The first part, letters A and B, appeared on 1st August 1857, six years after Nanabhai had commenced his labour of love The second, third and fourth parts, ending with the word *honor*, followed in reasonably quick succession and then came the inevitable and much dreaded blight—want of funds—which not seldom falls on large public projects pioneered by men of small means Fortunately, however, it did not chill Nanabhai's ardour He who had not quailed before the literary prodigiousness of the undertaking was not likely to be deterred by petty

money considerations. The difficulty was successfully over-come, and after an interval of eleven years the fifth part was brought out in 1872.

The partnership between Mr. Moos and Ranina (strictly literary, as the former gentleman had nothing whatever to do with the financial aspect of the venture) subsisted harmoniously and uninterruptedly for nearly forty years, until Mr. Moos' death in 1895 left Mr. Ranina in sole charge except for the casual assistance rendered, in the intervals of professional business, by his son whom he had associated with him, with wise forethought as it turned out, for when the end came, the self-imposed task had not been completed, and, but for this ready successor to continue it, might have remained unfinished. At Nanabhai's death twelve parts had been published and the letter S reached.

Besides this work, a smaller one—"*A Compendium of English and Gujarati Dictionary*"—also prepared by Nanabhai, was published in 1862; it found favour with Mr. E. I. Howard, then Director of Public Instruction, and with the public generally, as a useful and reliable work of reference.

It may be mentioned, in passing, that Nanabhai contemplated publishing a Gujarati-English Dictionary. It is a pity that he did not live long enough to carry out the idea, for the short specimen, which

he has left in manuscript, affords grounds for believing that the work would have made a desirable and fitting companion volume to this Dictionary

Such was the life and such the lifework of Mr Nanabhai Rustomji Ranina who, as teacher, journalist, dramatist, lexicographer, and citizen, occupied a large space in the public life of this city for half a century It is not claimed for the subject of this memoir that he was a ripe scholar or a great reformer His superficial education, under the stress of straightened circumstances, was not calculated to make a scholar of him, though it may be said, with pardonable pride, that to have undertaken and almost completed a work of this magnitude, requiring intimate acquaintance with the English and Gujarati languages, argues, if not scholarship, the possession of the stuff of which scholars are made But though not a scholar himself, he moved among scholars, the most brilliant of his contemporaries, men of light and leading like Dadabhai Naoroji, Ardeshir Moos, Jehangir Barjorji, Cawasji Mehta, Edulji Nusserwanji, Nowrosji Furdunji, Dosabhoy Framji Sorabji Bengalee, Maneckji Cursetji, Pherozeshah Mehta, Dinshaw Vatcha, Javerilal, Mandlik, Narmadashanker, Karsandas Mulji, Telang, Tyabji, Sayani, Bhau Daji, Dhirajram, among the aristocracy of riches represented by Sir Jamsetji, C N Cama, D N Cama, Framji Patel, Mathuradas Luvji, Mahomed Ali Rogay, Dinshaw Petit, Luxmidas Khimji, Mungaldas Nathubhai, among kind sympathisers and well wishers, true and

trusted guides, like Harkness, Patton, Reid all honest reformers and earnest, whole hearted workers, in the cause of national regeneration, with whom Nanabhai was in the closest touch and sympathy throughout his busy life In their ranks, side by side and hand in hand with them, their equal in energy, earnestness, devotion, and courage, if in nothing else, receiving and giving advice, helping and helped, ready to assist every public movement of any consequence in the public interests, always alive to the cry of distress wherever heard caring neither for self display nor for titles, in the front at all times and yet never unduly thrusting himself forward, he filled his allotted span manfully, seeming, as he put his shoulder to the wheel, to say to himself.

'What matter I or they
Mine or another's day
So the right word be said
And life the sweeter made?

Nanabhai died on the 10th January 1900 in his sixty eighth year, somewhat suddenly, and in harness, for he was working at his Dictionary, which in later years he had made the goal of his life, up to within seven days of the end A self reliant and self made man, strong minded and largehearted, confident of his powers, such as they were, and able to turn them to the best possible advantage, possessing a keen perception of right and wrong, with the will and the energy, circumscribed only by natural limitations, to uphold the one and

redress the other, endowed with a courage of his opinions which (as in the Mahraj Libel case and in his later outspoken hostile criticism, from the utilitarian point of view, of Mr J N Tata's world famed scheme) neither fear nor favour could damp, he lived to see his aspirations realised, his hopes fulfilled and his purpose accomplished And in the serene evening of life when the final call came, in satisfied contemplation of duty honestly discharged according to his lights and opportunities in the enjoyment of comparative ease and comfort contrasting strikingly with his earlier difficulties which, though of a nature generally considered insurmountable, he had the determination to face and the good fortune to overcome surrounded by loving and dutiful children, four sons all fairly and respectably settled in their proper spheres, and three daughters amiable and accomplished, one of whom, lady teacher in a ladies' school, keeps up, in her quiet, unostentatious manner, the ancient family tradition by following the profession which was her father s starting point —he passed peacefully amidst the regret of devoted friends, echoed generously by the public Press, from the 'bosom of his family into the bosom of his God"

H A K

OBITUARY PRESS NOTICES

The Advocate of India, January 11, 1900

We have to record the death of Mr N R Ranina, which took place yesterday morning at his residence at Chowpati, at the age of sixty eight The deceased gentleman was Municipal Auditor, the duties of which post he discharged to the entire satisfaction of the Corporation, which, from time to time, passed complimentary resolutions on his distinguished services, extending over twenty three years Mr Ranina was a distinguished educationalist and the author of many Gujarati works, chief among which was a Dictionary of English and Gujarati words and phrases, to which he had devoted the best years of his life in conjunction with Mr A F Moos As a social reformer Mr Ranina had worked hand in hand with Mr Dadabhoy Nowroji, the late Mr Nowroji Furdoonji, the late Mr S S Bangalee and Mr Dosabhoy Framji, and was a pioneer of female education in Bombay At a meeting of the Standing Committee yesterday, when his death was announced the Committee passed a resolution recording the event and expressing their regret at the loss of so conscientious and able a Municipal Auditor

The Bombay Gazette, Thursday, January 11, 1900

MUNICIPAL STANDING COMMITTEE

The Secretary read a letter, dated 10th inst , to his address, from Mr A Thomson, Municipal Auditor, stating that it was his painful duty to have to report the death of his colleague, Mr N R Ranina, which occurred that morning "The late Mr Ranina," Mr Thomson added, 'having been employed in the service of the Corporation for upwards of 23 years I felt confident that his death would be felt by the members of the Corporation, whom he served so conscientiously

and so long I beg to add that the combined duties will be carried on by me until a successor is appointed "

Mr K N. Kabraji moved "That the Standing Committee have received with regret intimation of the death of Mr Nanabhai R. Ranina, who held the responsible post of Municipal Auditor uninterruptedly from 1876 That the letter, dated this day from Mr A. Thomson, reporting the death of his colleague, Mr Ranina, be forwarded to the Corporation, with a recommendation that the vacancy be filled up as soon as possible

Mr Kabrajee said that Mr. Ranina was besides being a Municipal Auditor a public spirited citizen associated with almost all public institutions in the city, and his death had not only deprived the Municipality of an efficient officer, but also a very useful and valuable citizen He knew Mr Ranina from his childhood, and he could state from personal knowledge and experience that he always brought to bear his untiring zeal and assiduity on all public matters with which he had to deal The deceased gentleman was a great educationist at one time, who gave an impetus to female education among the Parsees He was in fact one of the pioneers of female education in Bombay.

The *resolution was carried unanimously*

The Champion, January 21st, 1900

The late Mr Nanabhoy R Ranina was a contemporary of the elder Elphinstonians among whose rank were Messrs Dosabhoy Framji, Jehangir Burjorji Wacha, Bomanji Pestonji Master, A F Moos and many other worthies of the educational line who were a marked success during the fifties and sixties Perhaps Mr Ranina's literary attainments were not of a higher order, but any how his perseverance to supply the deficiencies of early education was much to be admired Intermingling with the early pioneers of female and scientific education, he was able to enlarge his mental vision and readily enter into

the spirit of that genuine reform which they had so much at heart It was owing to this company that he came into contact with men like the late Mr Nowroji Furdoonji and the late Mr Sorabji S Bengalee, *to whom* he *proved of great service* His *enterprise in* connection with the Union Press was of the greatest value to Gujerati literature, which certainly owes to him and to the late Mr A F Moos the Anglo Gujerati Dictionary It is a matter of regret that owing to failing health Mr Ranina was not able to complete that work first started in 1860 We know personally that he intended finishing the letters from T to Z in a couple of years Now, it is to be feared that that part of the Dictionary may remain incomplete unless his literary executors, if there be any, carry it out At any rate it is much to be hoped some persevering and disinterested Parsi graduate will take up the work and finish it It was the Union Press again which brought him into contact with the late Mr Mandlik. And as a reformer his friendship for the late Mr Karsandas Mulji brought him into close quarters in connection with that *cause celebre*, the Maharaja Libel case which the scholarship and juridical lore of Sir Joseph Arnold has immortalised in the annals of Bombay Thus in his ripe age Mr Ranina was one of the few connecting links between the older class of Elphinstonians and the new generation of University men With the demise of both Mr Nowroji Furdunji and Mr Mandlik he parted anchor, so to say, with his contemporaries At the time of his death, perhaps, the only one surviving was Mr Dosabhoy Framji here and Mr Dadabhoy Naoroji in England With Mr Ranina's death, it is to be feared Bombay, political and social, has lost a vast fund of local history of which he was indeed a great repository It is indeed a pity that opportunity was not taken during their lifetime to store up these local annuals of great interest from men of the older generation now passing away, of which Mr Ranina is, perhaps, *the* last *Altogether* we cannot but lament the loss of so persevering and enterprising a pressman, so interesting an anecdotist, (he might have been our local Johnson), and so amiable

and genial a member of society, serviceable and experienced all round, as Mr. Ranina.

The Gujarat Mitra, 21st January, 1900.

One of the old band, a collaborator of Navroji Fardunji and Sorabji Bengalee, Mr. Nanabhai Rustomji Ranina's death snaps one more link which bound the old with the present go-a-head generation of the Parsees who toiled for the social and educational reform of that community in the Western Presidency in the early sixties. The present day generation of the Parsees will more remember Mr. Ranina as the author of a very readable volume of Gujerati lexicon or as one of the Municipal auditors than as a journalistic writer, a critic or a reformer of society. Mr. Ranina's record of labours in the different walks of life being thrown in an earlier generation would, on superficial examination, find little favour with the major portion of this highly progressive society which, provided with the educating and civilising influences of the times, has almost a standard of its own by which to judge a man's worth. It would, however, be justice to say that the late Mr. Ranina had as a citizen or as a man of letters striven ceaselessly for public good, and those whose privilege it was to know him both in his youth and in his decline would, we hope, bear with us when we say that Mr. Ranina had well kept up much of his youthful vigour and enthusiasm to the end which marked his early years. His death is a loss to his community as much as to the general public for whose welfare he had devoted much of his life.

The Gujarati, 14th January 1900.

The death of Mr. Nanabhai Rustomji Ranina removes one of the few gentlemen who formed a useful link between the older and younger generation of the Parsee community. At an early age he showed a literary tendency, and though he was drawn into the Telegraph Department by circumstances, he reverted to the literary and

journalistic line owing to some disagreement with his superior He has published several books in Gujarati and had considerable journalistic experience Mr Ranina's *magnum opus* in literature is his comprehensive English and Gujarati Dictionary which he edited in co operation with Mr A F Moos It will long remain a standard work of reference Quiet and simple in his habits, thoroughly courteous and unassuming in his ways, he was respected by all those who came in contact with him He never allowed his political vision to be dwarfed or narrowed by those specious considerations which weigh so much with certain people in these days of hypocrisy As a member of the Bombay Presidency Association and its Council he took a keen interest in political and administrative questions He no less interested himself at one time in the cause of educational advancement and social reform amongst his co religionists He never took delight in telling the world that he or his co religionists were not natives of India and had not the remotest sympathy with the suicidal and ignoble doctrine of isolation from the communities around He had a liberal mind and kind heart, and he did what he could in his humble way to further the welfare of his own community as well as of the rest of his countrymen

The Kaiser e Hind, *14th January 1900*

In Mr Ranina the Parsees have lost a zealous worker in the cause of social reform and female education, and Bombay a very useful and esteemed citizen He will chiefly be remembered as an educationalist of no mean order He formed one of that noble and self sacrificing old band of Parsi workers composed of Naoroji Fardunji, Sorabji Shapurji, Khursedji Nassarwanji Cama and others, and worked for the social and educational reform of his community with an energy and devotion that has called forth praise and approbation from all quarters He was connected with various educational institutions and literary societies in Bombay Mr Ranina's literary activity was very great and he was a writer of a very high order Many of his writings are chiefly directed towards helping the

cause of social reform and education among the Parsis His translations of "Chamber's Encyclopædia of Knowledge" into Gujarati, his English Gujarati Dictionary and the many useful books which he wrote for children all go to testify to his great literary activity. He was also well known as a journalist and at various times he contributed in the columns of the *Bombay Samachar*, the well known and popular daily, as well as in *Parsi Punch*, *Khojadost* and many other periodicals The deceased gentleman was a Fellow of the University of Bombay, a Justice of the Peace and a Delegate of the Parsi Matrimonial Court. Mr Ranina took part in almost all the public movements during the last forty years, and for years he was a very useful member of the Council of the Presidency Association as well a member of the Standing Committee of the Indian National Congress At the time of his death he was employed as an Auditor to the Bombay Municipality, the duties of which responsible office he had been discharging to the satisfaction of all since 1876 Born in 1832 Mr Ranina was 68 at the time of his death

The Kathiawar Times, 15th January 1900

The death is announced at Bombay of Mr N R. Ranina, a distinguished educationist and the author of many Gujarati works on the 10th inst The deceased as an Auditor of the Bombay Municipality has rendered valuable services, which have been recognised in the the shape of complimentary resolutions passed at Municipal meetings. At the Standing Committee last Wednesday his death was deeply recorded

The Rast Goftar, 14th January 1900

In the death of Mr. Nanabhai Rustomjee Ranina, Bombay has lost a citizen whose record of services as a reformer, a journalist, and a man of letters was both honourable and exemplary To the younger generation, Nanabhai Ranina, was known better as one of our Municipal Auditors and the publisher of a Gujerati Dictionary than anything

else The more useful part of Mr Ranina's public career was thrown in an earlier generation, in the fifties and the sixties He retained much of the zeal and the enthusiasm of his early years almost to the end, but it was more as a mentor and a critic of the younger actors in the drama of public life than as an actor himself A quiet, unassuming, hard worker, an obliging gentle man, shrewd man of the world, Mr Ranina had collected round him a large circle of appreciative friends, and they were by no means con fined to his own community He was ready to use his pen almost to the last, whenever something stirring or interesting to the Parsees or to the public at large was engaging their attention, and he could take to the platform with equal facility Mr Ranina was always a useful citizen, and though his work was long since done, though he lived mostly in retirement of late, his loss will not be the less keenly felt

The Times of India 11th January 1900

We regret to announce the death of Mr N R Ranina, which took place yesterday morning at his residence at Chowpatee He was 68 years of age Mr Ranina was a man of many sided character and of wonderful energy, which he retained to the last He distin guished himself as an author and a journalist He was one of an ardent band of social reformers, worked hand in hand with Mr Dada bhai Naorojee, late member of Parliament, the late Mr Naorojee Furdoonjee, the late Mr Sorabjee Bengalee, and Mr Dosabhoy Fram jee, C S I, for the reform of social abuses among the Parsees two generations ago As a pioneer of female education in Bombay he gave his services as a teacher for some years in his younger days The monumental work by which he will long be remembered is the elaborate Dictionary of English words and phrases into Guzerati, to which he had devoted the best years of his life in conjunction with the late Mr A F Moos, who was also a great educationist and reformer The work has been issued in part, and has very nearly

been completed Till within the last few years of his life he took an active part in public affairs For the last fifteen years he had been an auditor of the Bombay Municipality, the duties of which he discharged to the satisfaction of the Corporation, which passed complimentary resolutions from time to time When Mr Ranina's death was announced yesterday at the meeting of the Standing Committee of the Corporation, a resolution was passed recording the event and expressing their regret at the loss of an able and conscientious officer In Mr Ranina the native community has lost a very useful member, a shrewd man of the world, and a sound man of business

The Times of India, January 18, 1900

A QUIXOTIC PLOT OF 1865

TO THE EDITOR OF THE "TIMES OF INDIA"

SIR,—One of the last of our old Bombayites has passed away with the death of Mr Nanabhai Rustamji Ranina who was for nearly half a century an active and public spirited citizen The newspapers both English and Native have with one voice expressed the sense of the loss which his death has caused to the public and have alluded in high terms to the various services rendered by him to the city and its people in his many sided activities It is needless therefore to enlarge upon this subject But I note with special interest a reference in your paper to the part which Mr Ranina played in bringing to the notice of the authorities and placing into their hands the original of a Marathi letter of a treasonable purport, intended to bé circulated to the public among the roughs and disaffected of the city Mr Nanabhai was then proprietor of the "Native Opinion" press and the said letter had been left at his office by an unknown person with instructions to have a certain number of copies printed for circulation Mr Ranina was not then present and the man said he would call again for the printed circulars As soon as this seditious letter was received by Mr Nanabhai he at once as a loyal subject thought of bringing it to the notice of Government Without losing time he called upon me as I

was then magistrate of police and gave me the letter asking me to place it before Government in the way I thought best I thanked Mr Nanabhai for his promptitude and at once went to the Secretariat Mr Chapman who was then Chief Secretary, and Mr Gonne, the Judicial Secretary, were both in Poona and I saw Mr herbert Birdwood, Under Secretary to Government in the Judicial Department and gave him the letter He forwarded it to the chief secretary by a special messenger the same day Mr Birdwood remarked that Mr Nanabhai might treat the letter with contempt but that his conduct in the matter was highly creditable The letter was afterwards sent with its official English translation to Major Henderson who was then Commissioner of Police with instructions to interview Mr Ranina and endeavour to trace the writer What took place subsequently and what the outcome was of the inquiry by the Commissioner of Police was known only to Government The men who left the treasonable circular did not turn up again at the printing office, probably having got scent of the police inquiries

My own impression at the time this incident was brought to notice was that the assembly was composed of some hairbrained fanatics and a few scums of the country who sought an opportunity for plunder if only they could create a disturbance The whole affair was but an alnaschar like dream of a few disordered brains, which seems to have died in thinking There was either dissension in the skies, and the "assembly of the gods' had thereupon voted an adjournment never to meet again or that obtaining scent of the authorities having come to know of their design took to their heels as best they could It was natural for the Government to consider these vapouring beneath notice, but it has its interest as a quaint episode in old Bombay history forcibly illustrating the old adage "there is but one step from the sublime to ridiculous" It will, however, be admitted that the action

of the late Mr. Ranina was highly patriotic and loyal, and was considered as such by the Government of Sir Bartle Frere whose thanks he received.—Yours, &c.

DOSABHAI FRAMJEE.

Pedder Road, Jan 17.

નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના.—

તેમની જિંદગી અને તેમના આ ગ્રંથ સંબંધી એક ટુંક હેવાલ.

(ઈંગ્રેજી ઉપરથી ઉપજાવી કાઢનાર એક પારસી લેખક)

વર્ષ પચાશપર મરહુમ મીં નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાએ આ ગ્રંથનો પહેલો ભાગ તા૰ ૧ લી આગસ્ટ ૧૮૫૭ને દિવસે લખીને પ્રગટ કીધો હતો, વર્ષ પચાશ સુધી યાને ૧૮૫૧ થી ૧૯૦૦ સુધી તેઓએ આ ગ્રંથ પાછળ તનોમનથી શ્રમ ખેંચ્યો હતો, અને માત્ર મોતની ગોદમા જતાજ તેમની ગોડમાથી કલમ ગબડી પડી ગઈ હતી તેમની ઉપયોગી જિંદગીના અનેક રૂડા કાર્યોમાનુ આ સવથી મોટુ અને તેમના મનની મૂળ મુરાદ પુરી પાડનારુ કાર્ય હતુ અને તેથી તેમની એક રીતે યાદગારી જાળવનારા આ ગ્રંથ સાથે તેમની જિંદગીનો એક ટુંક ઈન્તેખાબ અને આ શબ્દકોષને લગતી થોડી જાણવાજોગ હકીકત આપેલી નકામી લેખાશે નહિ.

જન્મ

નાનાભાઈનો જન્મ મુંબઈ શહેરમા તા૰ ૩૧ મી મે ૧૮૩૨ ને દિવસે થયો હતો એમના બાપના બપાઈનુ નામ રાણીબાઈ હતુ, જેઓ પોતાના વખ્તના એક દીનયુસ્ત ભલા બાનુ તરીકે જાણીતા થયલા હતા અને તેથી એ બાઈના વંશજો તે પછીથી તેમને નામે યાને "રાણીબાઈના" તરીકે ઓળખાવામા માન સમજતા અને પાછળથી એમનુ ખાનદાન "રાણીના"ના ખાનદાન તરીકે જાણીતુ રહ્યુ હતુ નાનાભાઈના દાદા મીં દાદાભાઈ મનચેરજી તાડપત્રી તથા વિલાયતી ચામડાનો વેપાર કરતા હતા, અને તેમા તેઓએ પાચ પૈસા મેળવેલા હતા તેમના ચાર દીકરાઓ રૂસ્તમજી બરજોરજી, ખરશેદજી અને સોહરાબજી હતા જેમાના વડા નાનાભાઈના પિતા રૂસ્તમજી હતા રૂસ્તમજીએ થોડોક વખ્ત બાપીકો ધંધો ચલાવ્યાબાદ, પુણામા કોમેસેરિયટ ખાતાને લગતા કંટ્રાકટો લેવા માડયા, જેથી તેમને પુણે વસવાટ કરવો પડયો, અને છેક નાની વયે બાળક તરીકે,

નાનાભાઇ ત્યાં પહેલીવાર ગયા હતા એ વેળા બીજા કુટુંબીઓમાં નાનાભાઇના વડીલ ભાઈ ખવસજી અને આલીબાઇ નામના એક નાના બેહેન હતા. પુણામાં ત્યાંના જાણીતા પારસી અમલદાર મી૦ પ૦મજી પેસ્તનજી સાથે નાનાભાઈના કુટુંબને ઘાડી મિત્રાચારી હતી. નાનાભાઈએ બાળપણનો વખત રમત ગમતમાં અનમતે કાઢેલો હશે, અને તે બાદ પાંચ વર્ષની ઉમરે તેમના વડીલ ભાઇ સાથ તેમને પુણાના એક પંતુજીની શાળામાં બેસાડવામાં આવ્યા. નાનાભાઈ આ વેળા ભણવા કરતા આગાનાડીઓ અને વજીરાઓમાં ફરવું વધુ પસંદ કરતા અને જો પ૦મજી શેઠની તેમનાપર દેખરેખ ન હતે તો તેમની કેળવણીનું કામ ઘણું આગળ વધતે નહિ. બાળવયમાં નાનાભાઇ જબરા તુફાની હતા અને તુફાન કરતા જો કે તેઓ અનેવાર સપડાઈ જતા પણ જન્મથી મળેલી હાજરજવાબીની ચાલાકીથી તેઓ સંકટમાંથી સેહેલ છટકી આવતા. આ વેળા નાનાભાઇ અને તેમના ભાઇબેહેનોપરની સઘળી દેખરેખ તેમના માતા ડોસીબાઈની હતી, કે જેઓ જોકે આજના જમાનામાં લેખાતી કેળવણી પામેલા બાનુ ન હતા, છતા સંસારના અનુભવથી પોતાના બાળકોને તેઓ સારી રીતે ઉછેરી શક્યા હતા.

સંકટની શુરૂઆત

પણ માતપિતાનું સુખ નાનાભાઈના નસીબમાં લાંબા કાળ માટેનું ન હતું. હજી તેઓ સાત વર્ષની વયના ન થયા, એટલા તેમના માતાનું મરણ નિપજ્યું. આફતો આવેછે ત્યારે ભેગીજ આવેછે એ કેહેણી નાનાભાઇના નાના કુટુંબના બાબમાં ખરી પડી અને એજ વેળા રૂસ્તમજીને સરકારી કંટ્રાક્ટમાં ભારી અને ચાલુ ખોટ આવવાથી, તેઓ દિન પ્રતિ દિન ગરીબાઇના વમળમાં સપડાતા ગયા અને એમ દસ માસ ગાળા પછી રૂસ્તમજી પણ સ્વરગવાસ પામ્યા. એથી ફરીને નાની ઉમરના ત્રણે ભાઈ બેહેનો અનાથ તેમજ લગભગ નિરાધાર થઇ પડયા.

નવ વર્ષની નાની વયથી ઉમરે નાનાભાઇને સંસારના સંકટોનો પહેલો પાઠ ભણવો પડયો. તેઓ એક વગ બાંધાના તથા દેખાવમાં સુકી લાકડી જેવા હતા. પણ તેમનામાં પહેલેથી જબરી હીમત હોવાથી તેઓએ હારી ખાધું નહિ અને સંસારના એ પહેલા ભારી ધક્કા તેમને પાછળથી જબરા કામના થઇ પડયા હતા. પુણામાં તેઓનું કોઇ વાલી ન રહેવાથી, નાનાભાઈને તેમના ભાઇ તથા બેહેન સાથ મુંબઇ લાવવામાં આવ્યા

અને તેઓ પોતાના મમાઈને ત્યાં રહ્યા. પદમજીશેઠ એ બાળકોને પોતાને ત્યાં રાખવાને રાજી હતા, પણ આખરે તેમના પિતાના ફોઈના દીકરા મી૦ મોહનજી દાદાભાઈ સંતોક પુરે જઈ તેમને મુંબાઈ લાવ્યા અને તેમના મમાઈને ત્યાં તેઓને ઠેકાણે પાડ્યા, કે જ્યાં તેમની જતન લેવાનું કામ તેમના એક વિધવા માસીએ બાહોંશથી ઉપાડી લીધું. નાનાભાઈના મમાઈ કે તેમના બે મામાઓ પૈસાવાળા ન હતા. વડા મામા મર્હુમ જજ મી૦ બદ્રુદ્દીનના પિતા તૈયબજી ભાઈમિયાંની કાપડની દુકાનમાં નોકરીએ હતા અને તેથી તેઓ 'મિયાજીના મનચેરજી" તરીકે ઓળખાતા હતા, તેમનાપર કુટુમ્બનો મોટો આધાર હતો. પાછળથી મનચેરજીએ કાપડની પોતાની દુકાન જુદી કાઢી, જેમાં જોકે તેઓએ પહેલા સારો નફો મેળવ્યો પણ એમદ વર્ષમાં તેમની હાલત ફેરવાઈ ગઈ અને ચાલુ ખોટ જવાથી તેમને દુકાન બંધ કરવી પડી અને તેનો ગમ લાગતા નાનાભાઈના આ નવા પાળનહાર પણ થોડાક માસ પછી મરણ પામ્યા।

નાના મામા ખરસજીને માથે હવે કુટુમ્બ નિભાવવાની ફરજ આવી પડી. તેઓની ગગેમ ઠ હાલત ઘણી બતગ હતી અને તેથી સર્વેને આ વેળા ગરીબાઈના સખ્ત સંકટો વચ્ચે વખત ગાળવો પડતો હતો. ગરીબાઈના જેવો કરડો પણ દિવસોજ કોઈ બીજો ઉસ્તાદ નથી અને નાનાભાઈએ કુમળી વયેજ આ પ્રસંગે જે અનુભવ મેળવ્યો હતો, ધીરજ અને શાંત મન સાથે ખુશ મિજાજ જાળવવાના જે પાઠ તેઓ શીખ્યા હતા, તે તેઓ કદીએ ભુલ્યા ન હતા. વૃદ્ધ મમાઈ અને વિધવા માસી લોકોને ત્યાંનું સિવવા સાંધવાનું અને એવું બીજું કામ કરતા અને તેથી ગરીબ કુટુમ્બની આવકમાં થોડો ઘણો વધારો થતો. વર્ષો વહેતા આ કુટુમ્બની હાલત ઘણી બતગ થતી ચાલી, છતાં તેઓએ માબાપ વગરના રૂસ્તમજીના બાળકોને પોતાની પડખેથી દૂર કરવાનો વિચાર પળવાર પણ ન કરી, ગરીબાઈ વચ્ચેની સાચી તવંગરી દેખાડી આપી. નાનાભાઈને આ વેળા પોતાના વાહલાઓની એ ગરીબાઈનું ઘણું લાગતું અને બાળવય છતાં પોતાથી બનતી દરેક મદદ તેઓ ઘરના કામકાજમાં કરતા.

મુંબઈમાં આવ્યા પછી નાનાભાઈ અને તેમના વડા ભાઈ કાવસજીને અનમત્તે મેહેતાજીની નિશાળે મોકલવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમમાં તો ભણવાપર નાનાભાઈનું ધ્યાન ન હતું, પણ ધીરે ધીરે અભ્યાસ

તરફ તેમનુ લક્ષ લાગ્યુ અને પછી ઉનટ ધરીને-તેઓ ઉમગથી ભણવા લાગ્યા મેહનનાથ

કેળવણી ચીમનલાલ મેહેતાજીની નિશાળે ગુજરાતીનો તે વખતના ધોરણનો કાચો અભ્યાસ પુરો કરીને તેઓ નેટિવ એડ્યુકેશન સોસાયટિની ઇંગ્રેજી શાળામા જોડાયા મહાન રાજદ્વારી નર અને મુબઇના એક આગળા ગવરનર માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટનના ભલા કામોની યાદમા દેશીઓએ આ ખાતુ સ્થાપ્યુ હતુ, કે જેની હૈયાતી એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ અને હાઇ સ્કૂલના ખાતાઓથી આજ સુધી આપણ વચ્ચે જળવાઈ રહેલી છે.

"એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશન' મા દાખલ થતા નાનાભાઇ હવે ખત સાથ અભ્યાસ કરવા લાગ્યા ચોપડીઓ માટે જોઇતા પૈસા મેળવવાની પણ આ વેળા તેમના પર જબરી રકમારી પડતી પણ તેથી તેઓએ હારી ખાધુ નહિ ગરીબાઇએ તેમની આગળી તુફાની ખોડ ભુલાવીને તેમને સાથે ચમકારીને ખતીલા બનાવ્યા હતા એ મહાન શાળામા જોડાતાજ નાનાભાઈએ પોતાની ચચળાઈ દેખાડવા માડી અને પોતાના વર્ગના લગભગ સઘળા ઇનામો તેવણ મેળવી જતા, જેથી ઘણાક વર્ષો સુધી એક "ફ્રી સ્ટુડટ" દાખલ મુફત અભ્યાસ કરવાનો હક તેમને મળ્યો હતો. એ વખતથી તેઓએ જે ખત ધર્યા હતા, તે શેવટ સુધી સાચવ્યો હતો પણ ગમે એવા ખત છતા શીખવાના સાધનો તેમની પાસે ન રહ્યા, રાત્રે અભ્યાસ કરવાને એક બત્તિની સગવડ પણ ન મળી અને નાનાભાઇએ લાચારીથી વધુ અભ્યાસ કરવો છોડી દીધો તથા ઓગણીસ વર્ષની નાની વયે તેઓ સસાર સાથની લડતમા પહેલીવાર ઉતર્યા

"સોસાયટીનો પોરિયો" એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનની ટુક મુદતની તાલીમ નાનાભાઇને ઘણી કામની થઇ પડી તેઓ ત્યાથી કદાચને "સ્કૉલર" થઇને બાહેર ન પડયા, પણ તેઓ ત્યા જે આસામીઓ સાથ સમાગમમા આવ્યા તેથી તેમને આગળ આવતા ઘણો ફાયદો થયો દાદાભાઇ નવરોજજી જેવા સસારી લડતના મોટા યોધ્ધાની સરદારી હેઠળ તે વેળાએ "સોસાયટીના પોરિયાઓ" જબરૂ જોમ મચાવી રહેલા હતા, અને તેમની સસારી સુધારાવધારાની લડતનો ચેપ જવાન નાનાભાઇને લાગી ચુકયો હતો તેથી તેઓ મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીના 'સોસાયટીના પોરિયાઓ' ના લશ્કરમા જોડાયલા હતા અને તેમની પડખે રહી તેઓએ પારસી વહેમો, પારસીઓના ખોટા રિવાજો અને બુદીન

તત્વની ક્રિયાઓ સામે જબરી લડત ચલાવી હતી આ લડત આજે નજીવી લાગશે પણ પાચ ડાયકાપર ધર્મ ઝનુન પારસીઓમા જેવુ તેવુ ન હતુ અને હિંદુસ્તાનના સદીઓના વસવાતથી પેવશ થયલી જડ રૂઢીઓના વેના ઉખેડી કાઢનાનુ કામ કાઇક જોખમભર્યું હતુ પણ નાનાભાઇ એ લડતમા પહેલેથી રોકાયલા રહ્યા હતા અને આય દેહ એ ચાલુ લડતનું પરિણામ પોતાની જિંદગીના અરત વેળા તેઓએ ફત્તેહમા આવતુ સતોષ સાથ દીઠું હતુ

એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમા નાનાભાઇને તાલીમ આપનારાઓમા પ્રોફેસર પાતન અને મી૦ રીડ સરખા ઉસ્તાદો તેમજ દાદાભાઇ નવરોજજી, અરદેશર ફરામજી મૂસ અને કાવસજી મેહેતા સરખા શિક્ષકો હતા, કે જેમની તરફની સગીન તાલીમને પરિણામેજ તેઓ આગળ ચાલતા એક છટાદાર લેખક, એક કુને હબાજ વક્તા અને આ શબ્દકોષ જેવા પુસ્તકના ઉદ્યમી લખનાર થઇ શક્યા હતા

શિક્ષક

૧૮૫૧ મા નાનાભાઇને પહેલી નોકરી મળી તેમને બાળવયથી શિક્ષક થવાની જબરી હોસ હતી અને તેમની એ હોસ ઉપના સાલમા આખરે પાર પડી ૧૮૪૮ ના સાલમા મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીના પ્રમુખપદ હેઠલ "સ્ટુડટસ લિટરરી એડ સાયન્ટિફિક સોસાયટિ' નામના મડળની સ્થાપના થઇ હતી આ મડળીએ મુબઇ શહેરમા કન્યા કેળવણીનુ કામ પહેલીવાર હાથ ધરવાની હામ ભીડી તેમના તરફથી ગૂજરાતી તથા મરાઠી કન્યાશાળાઓ સ્થાપવામા આવી, જ્યા કેટલાક હિતકારી નરો મુફ્ત શિક્ષણ આપવા લાગ્યા આ કામ માટે તેમને ઉત્તેજન ન મળતુ પણ સામી તેઓની ઠેકડી થતી, જેની દરકાર વગર 'સોસાયટિના" આ હીમતવાન "પોરિયાઓ' પોતાનુ કામ આગળ ચલાવ્યા જતા આખરે સમજુ શ્રીમત ગૃહસ્થોએ કન્યા કેળવણીના ફાયદા જોયા અને તે માટે એક ફડ ભેગુ કરી આપ્યુ, જેથી મડળીએ નામ પગારદાર શિક્ષકો રાખવાનો ઠરાવ કીધો નાનાભાઇ પાસે અભ્યાસ કરવાના સાધનો રહ્યા ન હતા અને ગુજરાન માટે પૈસા કમાવાની જરૂર માલુમ પડવાથી, તેઓએ કોટમાની છોકરીઓની શાળાના શિક્ષક થવાને ઉમેદવારી કરી તેઓનુ કદ નાનુ, તેમજ તેમની વય કાચી હોવાથી, શિક્ષકનો ઓધ્ધો તેમને આપવા બાબે પ્રથમ આનાકાની દેખાડવામા આવી પારસીઓમા સ્ત્રી

કેળવણીના આરંભનો એ ગંભીર વખ્ત હતો એક મહાનઅખ્તરો અજમાવવામાં આવતો હતો, અને ધર્માંધ ઝનુન સાથ તે વખ્તે લડત ચલાવવાની હતી, તેવે સમયે જે આવી આનાકાની દેખાડવામાં આવી હોય તો તેમાં શી નવાઇ? પારસી સ્ત્રી કેળવણીનો આજનો જમાનો જુદોજ છે પારસી બાનુ મેટ્રીક થાય કે 'બી એ ની "ડીગ્રી' મેળવે એ આજે કાંઇક હરખાવનારો પણ સાધારણ બનાવ લેખાયછે, માત્ર જબાન ગુજરાતી કરતાં ઇંગ્રેજી ભાષા પારસી બાળા વધુ છટાથી બોલેછે, તેમાં કોઇને આજે અજબ લાગતુ નથી, મા ચલાવવું છુટાપણુ ભોગવી તેઓ સઘળી મજલીસોમાં, મેળાવડાઓમાં અને જાહેર મંડળોમાં ભેગાય તે સામે આજે કોઇ અભાવ દેખાડતું નથી પણ વર્ષ પચાશપર જમાનો જુદો હતો ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો એ ગામ ગુનાહ સમાન હતુ, છોકરીઓ શાળાઓમાં પઢવા જાય એ ખિયાલથીજ ઝનુનીઓ કમકમી ઉઠતા, તેમની તાબાન શું કે બુટ ને મોજા પેહેરે અને મર્દો તથા ઓરતો જાહેર મેળાવડામાં સાથે ફરે? એ તો તેઓ કળજુગ આવેલોજ માને! એવો તે વખ્ત હતો છતાં નાનાભાઇ કેવા સ્વતંત્ર અને સુધરેલા વિચારના હશે કે તેઓ એક કન્યાશાળાના શિક્ષક થવાને એ વેળા બાહેર પડ્યા હતા! આખરે રૂ ૧૮ ના માસિક પગારે તેઓ કન્યાશાળાના શિક્ષક નેમાયા અને ઘણાક મહાન નરો માફક તેઓએ પણ એક શિક્ષક તરીકે પોતાની જાહેર જિંદગીની શરૂઆત કીધી પોતાના નવા કામ પાછળ નાનાભાઇ એવા તો નવા ઉમંગ સાથ મચ્યા કે થોડા વખ્તમાં તેઓ સોસાયટીના સઘળા કારભારીઓનુ સારૂં મત જીતી ગયા હતા

પંડિતની પરીક્ષા

કન્યાશાળાના શિક્ષક થયા છતાં નાનાભાઇએ પોતાનો ખાનગી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ વખ્તપર તેઓ પોતાના આગળા ઉસ્તાદ મી૦ કાવસજી મેહેતા સાથ વધુ પાસ સબંધમાં આવ્યા હતા અને તેઓ ખગોળ તથા રસાયણશાસ્ત્રોના શોખીન અભ્યાસી હોવાથી નાનાભાઇએ પણ એ શાસ્ત્રોની થોડીક તાલીમ મેળવી હતી એ ઉપરાંત નાનાભાઇએ એક શિક્ષકને છાજતી રીતે ગુજરાતી ભાષાનો સંગીન અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો અને તેમને પોતાપર એટલો બધો વિશ્વાસ બેસી ગયો, કે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ગુજરાતી પંડિતની જગા ખાલી પડતાં તેઓ તે માટે ઉમેદવારી કરી નિકળ્યા! સાહના ઝપકામાં એક પારસી ગુજરાતી ભાષાનો ઉસ્તાદ થવાનો દાવો કરે, એ વિચારથીજ કેટલાક ડગ થઈ ગયા અને બીજાઓએ નાનાભાઇને હસી કાઢ્યા તેમના એક વડીલ ગોઠિયા મી૦ જહાંગીર

અન્જીરજી વાચ્છાએ નાનાભાઇને ટેકરી ભરી ભલામણ કીધી કે એમને એમ બને તો પ્રિન્સિપાલ હાર્કનેસના ખાલી પડનારા ઓધ્ધા માટે ઉમેદવારી કરવી! મી૦ દાદાભાઇ નવરોજજીને પણ નાનાભાઈની ઉમેદવારી પસંદ પડી નહી, અને તેમને બીજા અવસર માટે થોભી જવા જણાવ્યુ એવી સલાહ આપવામા તેઓ વાજબીજ હતા પારસીઓનો તે વેળાનો ગૂજરાતીનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો, શુદ્ધ ગૂજરાતી કેવી હોય તે તેઓ જાણતા વટિક ન હતા, છતા એક પારસી, હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને વટિક ગૂજરાતીની તાલીમ આપવાને બાહર પડે તેથી તેની પહેલા હાસી થાય તેમા ઝાઝી નવાઈ નથી પણ નાનાભાઇ એ વિરૂદ્ધતાથી હારી ખાઇ બેસે નહિ તે તો તેમના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધનુ કામ હતુ તેઓએ ગૂજરાતી ભાષાના પોતાના અભ્યાસની સાબેતી આપી "ચેમ્બર્સ રૂડીમેંટસ આવ નૉલેજ" નામના ઇંગ્રેજી પુસ્તકના પોતે કરેલા તરજુમાનુ પુસ્તક "જ્ઞાન તત્વ" રજુ કીધુ આ રીતની નાનાભાઈની આગ્રહ ભરેલી હિંમતથી ઇન્સ્ટિટયુશનના પ્રિન્સિપાલ તથા પ્રોફેસરો ઉપર કંઇ અસર થઇ ખરી, અને તેઓએ એવો ઠરાવ કર્યો કે નાનાભાઇના ગૂજરાતીના જ્ઞાનની તથા તે શીખવવાની તેમની શક્તિની સખ્ત પરીક્ષા લેવાડવી અને તેમા જો તેઓ પુરેપુરો મનમાનતો દેખાવ કરે તોજ પંડિતનો ઓધ્ધો તેમને આપવો આ ચૅલેન્જ નાનાભાઇએ ખુશીથી ઉપાડી લીધી, અને બે ગૂજરાતી શાસ્ત્રિઓ આગળ ગૂજરાતી ભાષાના પોતાના જ્ઞાનની પરીક્ષા આપવાને તેઓ તૈયાર થયા પ્રિન્સિપાલ હાર્કનેસે એ કામ "નારમલ કલાસ" ના તે વખ્તના મરાઠી શાસ્ત્રી ગંગાધરને અને ગૂજરાતી પંડિત રણછોડદાસને સોપ્યુ. આ બનાવે તે વેળા આખા કેળવણીખાતામા જબરી ચર્ચા જગાડી હતી અને પરીક્ષામા નાનાભાઇ ફત્તેહમંદ ઉતર્યા એ જાણી ઘણુંકો અજબ પણ થયા જે જમાનામાં પારસીઓને જોડાક્ષરનો પણ ખિયાલ નહિ, તે જમાનામા શુદ્ધ ગૂજરાતીના ચઢતા વર્ગના એક શિક્ષક થવાની લાયકાત નાનાભાઇએ દેખાડી આપી હતી કેટલાક સંજોગોને લીધે પાછળથી ગૂજરાતી પંડિતનો ઓહ્દો ખાલી પડયો નહિ અને તેથી નાનાભાઇને એ જગા મળી તો નહિ, છતા તેમની હીમતે તેમની લાયકાત પુરવાર કરી આપી હતી પાછળથી પ્રિન્સિપાલ હાર્કનેસે નાનાભાઇને મુંબાદેવીની સરકારી બાયસ્કુલના પંડિતનો ઓધ્ધો આપવા માગ્યો હતો, પણ કેટલાક કારણે નાનાભાઇએ તે સ્વીકારવાને ના પાડી હતી. નાનાભાઇએ આ હિંગામપર ગૂજરાતી ભાષાનુ સંગીન જ્ઞાન મેળવી તે સાથ તેપર જે જબરો કાબુ મેળવ્યો હતો, તે તેમને પાછળથી વર્ત્તમાનપત્રો સાથના જાહેર લેખક તરીકેના સબંધમા ઘણો કામ આવ્યો હતો અને તેથી કરીને તેઓ

"મુંબઇ સમાચાર," "રાસ્ત ગોફતાર," "શ્રી બોધ," "જ્ઞાન પ્રકાશ" "ખોજા દોસ્ત," "પન્જા પરસ્ત" અને, "પારસી પંચ"મા ઝમકદાર અને તમ્ગનથી ભરપુર લખાણો ઘણી સહેલાઇથી કરી શકયા હતા વર્તમાનપત્રોમાં કે તેમના નાટકના પુસ્તકોમા તેઓએ જે ગુજરાતી ભાષા વાપરી છે તે ચોખી અને સાચી ગુજરાતી છે અને જેમ તેઓએ એક બાજુએ ફારસી શબ્દોના બિનાકારણનો ઉમેરો લખાણોમા કીધા નથી તેમ બીજી તરફથી મોટે વાચતા જડબા ભાગી જાય એવી સસ્કૃત ગુજરાતી લખવાનુ પાન્ડિત્ય તેઓએ કદી ડોળ્યુ નથી

તારખાતામા સિગ્નલર

૧૮૫૩ મા એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટયુશનના સેક્રેટરીની ખાસ રજાથી નાનાભાઇએ એ ખાતાના મિકનિ ૧ વર્ષમા કેમનોક અભ્યાસ કીધો હતો અને પછી પોતાના ઓહિયા અરદેશર મુસ સાથે પોતાની નોકરીપરથી લાગી મુદ્દતની રજા લઇને તેઓ બન્ને મુંબઇ તન્દ્ર સ્થાપાયલા નવા તારખાતામા એક 'સિગ્નલર' તરીકે જોડાયા હતા અને મુંબઇથી ક પાણી સુધી તારનું દોરડુ નાખવાનુ કામ બજાવી, તેઓ પુણાની તાર ઑફિસમા જોડાયા અને તેના તેઓ એક સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મુકરર થયા આ વેળા મુંબઇ ઇલાકાના તારખાતાંનો વડો ડાક્ટર ગ્રીન હતો, જે ઘણા તાતા સ્વભાવનો હોવાથી તેને અને અરદેશર તથા નાનાભાઇને અનેક વાંધા પડવા લાગ્યા જેથી કંટાળી જઇને બન્નેએ પોતાના ઓહદાનુ રાજીનામુ આપી દીધુ અને પોતાની શિક્ષકની જુની નોકરીના કામપર નાનાભાઇ પાછા લાગ્યા

૧૮૫૪ના સાનના જુન માસમા નાનાભાઇના લગ્ન સુરતના અસલ વતનિ અને ગોઆ શહેરના ઇગ્રેજ માનના એક વેપારી મી૰ ભીખાજી સોહરાબજીના એક દીકરી બાઇ કુવરબાઇ સાથે થયા હતા અલબત્તે આ બાઇએ કાઇ ખાસ કેળવણી લીધેલી ન હતી તોપણ તે વખ્તના વિચાર કરતા તેઓ લખી વાચી જાણતા હતા, એ બીના પણ નોધવાજોગ લેખાવી જોઇયે તેઓ સ્વભાવે નરમ, ભોળા અને ધીરજવતા હતા અને તેમનામાં મોટી ખૂબી એ હતી કે પતિને સસાર સુધારાના કામમા તેઓ વગર વિરુદ્ધતાએ જોડાતાં રહ્યા હતા ઉપરાંત ઘર સસારની અને બાળકો પ્રત્યેની ફરજ તેઓ કદી ભુલ્યા ન હતા સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ મા આ નેક બાનુનુ દલગીરીભર્યું મરણ નિપજ્યુ હતુ

ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવા સાથે નાનાભાઇનો ખર્ચ વધ્યો અને તેમનો શિક્ષક તરીકેનો નાનો

લાયબ્રેરિયન. પગાર તેમને પૂગી વળવા ન લાગ્યો. આથી પોતાની આવકનું કાંઇ સાધન વધારવાની તજવીજ કરવા આસપાસ નજર લંબાવવાની તેમને ફરજ પડી. આ વેળાપર "નેટિવ જેનરલ લાયબ્રેરી" ની સ્થાપના કરવામાં આવેલી હતી અને તેમાં પુસ્તકો વિગેરેનો વધારો થતો રહેવાથી તેને સંગીન પાયાપર મુકવાને તેના કર્તાકારવતાઓએ વિચાર કર્યો અને તે કામ તેઓએ મી॰ અરદેશર મૂસને સોપ્યું. મી॰ મૂસને આ કામ માટે એક મદદગારની જરૂર પડી અને તેમની પસંદગી પોતાના ગોઠિયા નાનાભાઇપર ઉતરી. નાનાભાઇનો સાહિત્યનો શોખ આ વેળા ઘણો વધેલો હતો અને તેમને આ કામ તો મનગમતું થઇ પડયું. આથી એકવાર ફરી, પોતાની અસલ નોકરીપર હક રાખી, રૂ. ૨૦ ના માસિક પગારે તેઓ ૧૮૫૭ મા "નેટિવ જેનરલ લાયબ્રેરી"ના લાયબ્રેરિયન નેમાયા. નાનાભાઇએ આ ખાતાનુ પહેલું "કેટલગ" બનાવી તૈયાર કીધું હતું, તેમજ તેનો હિસાબ બરાબર રાખવાની યોજના તેઓએ તૈયાર કરી આપી હતી.

લેખક તરીકેની શુરૂઆત.

નાનાભાઇ એક લાયબ્રેરિયન હતા, ત્યારે છાપવા વિગેરેનાં કામકાજમાં તેઓ મી॰ નવરોજજી ફરામજી નામના એક પારસી સાથ સંબંધમાં આવ્યા કે જેઓ "પુસ્તક પ્રસિદ્ધ" નામનું એક નાનુ છાપાખાનું ચલાવતા હતા. તેઓએ આ છાપાખાનામાથી "સત્ય દીપક" નામનું એક પત્ર પ્રગટ કરવા માંડયુ અને એક લાયક અધિપતિની શોધમાં નિકળી, તેઓએ હવે જાણીતા થવા લાગેલા લેખક નાનાભાઇની પસંદગી કીધી અને તેમને રૂપિયા બેના માસિક પગારે અધિપતિ નેમવા માગ્યા. નાનાભાઇએ આ મોટા પગાર ખાતર નહિ તો તેને લગતા માનનો વિચાર કરી એ કામ સ્વીકાર્યું કે જે માટે પાછળથી તેમને રૂપિયા સાતનો મુસારો મળતો થયો હતો. એજ વખ્તપર વળી તેઓ "રાસ્ત ગોફ્તાર"માં લખાણો કરવા લાગ્યા હતા, જેથી તેમનાં લખાણોને વધુ પ્રતિષ્ઠા મળવા લાગી, કારણ "રાસ્ત ગોફ્તાર" એ સમયે એક આગેવાન પત્ર લેખાતું અને એ વેળા નાનાભાઇના મિત્ર જાહાગીર વાચ્છા "રાસ્ત ગોફ્તાર"ના અધિપતિ હોવાથી તેઓએ નાનાભાઈ પાસે તેમાં જાતજાતનાં લખાણો કરાવવા માંડયાં હતાં. પાછળથી નાનાભાઇ એ પત્રના સબ-એડિટર નેમાયા અને તે

પછી જહાંગીર વાચ્છા ૧૮૫૭ માં ઇંગ્લંડના પ્રવાસે ગયા ત્યારે નાનાભાઇએ કેટલીક મુદત સુધી 'રાસ્ત ગોફ્તાર"ના અધિપતિનું કામ બજાવ્યું હતું, અને તે બાદ એ પત્રની લગામ મર્હુમ મી० સોહરાબજી શાપુરજી બંગાળીને હાથ આવી હતી.

"પુસ્તક પ્રસિદ્ધ" છાપાખાનામાં આવતાં જતાં, નાનાભાઇને પોતાનું એક છાપાખાનું "યુનિયન પ્રેસ." કાઢવાનો વિચાર થયો; પણ પાસે પૈસા ન હોવાથી પોતાની નેમ પાર પાડવાને તેઓ અશક્ત થઇ પડયા હતા આથી તેઓએ છાપાખાનુ કાઢવા સબંધી પોતાની યોજના પોતાના મિત્રો અરદેશર મૂસ, જહાંગીર વાચ્છા, કાનસજી મેહેતા અને પેસ્તનજી શાપુરજી માસ્ટર આગળ રજુ કીધી અને એક છાપાખાનુ ચલાવવાથી કેટલો નફો થઇ શકે છે તે તેઓએ તેમને ઉલટ સાથ સમજાવ્યું. આ ગૃહસ્થોની ખાતરી થતા તેઓએ નાની નાની રકમો કાઢી, તેમજ "પુસ્તક પ્રસિદ્ધ" છાપાખાનાના જુના માલેકને ભાગમા લઇ, જુનો પ્રેસ ખરીદી લઇ "યુનિયન પ્રેસ" ને નામે એક નવા છાપાખાનાની સ્થાપના કીધી અને રૂ ૩० ને માસિક દરમાયે નાનાભાઇને તેના મેનેજર બનાવ્યા નાનાભાઇ ખંત સાથ પોતાના નવા કામ પાછળ મંડયા અને સરકારી બુકડીપોનુ કેટલુક છાપવાનુ કામ તેઓએ મેળવ્યુ આ કામથી તે ખાતાના વડા રાઓસાહેબ વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળિકની જાણમા તેઓ આવ્યા અને તે વખ્તથી તેમની સાથ નાનાભાઇને ઘણી ગાઢી મિત્રાઇ બાઝી, જે રાઓસાહેબ મંડળિકના ૧૮૮૮મા નિપજેલા મરણ સુધી ચાલુ હતી પાછળથી બંનેને એક બીજા માટે એટલુ માન વધ્યુ હતુ કે પરસ્પરની મસલહત વગર તેઓ કાંઇએ ગંભીર કામમાં હાથ ઘાલતા નહિ

"યુનિયન પ્રેસ"માથી સારૂં કામ નિકળતું જોઇ, બીજાં સરકારી ખાતાઓએ પણ એ છાપાખાનાને કામ આપવા માડયુ, તેમજ ગૂજરાતી ભાષાના પહેલા ઘણા કિંમતી ગ્રંથો એ છાપાખાનામાથી છપાવા લાગ્યા. છાપાખાનાનુ કામ વધતા માલેકોએ નાનાભાઇનો પગાર વધારીને રૂ ૫० નો કીધો અને શેવટે તેમને પોતાના એક જોડિયા ભાગીદાર બનાવ્યા પાછલથી નાનાભાઇએ આખુ છાપાખાનુ ખરીદી લીધું અને પછી તેનો કારભાર એકલે હાથે તેઓએ પોતાના મરણના દિવસ સુધી ચલાવ્યો આ છાપાખાનાનું કામ

છેક પૅરિસ શેહેર સુધી પસંદગી પામ્યું હતું અને ૧૮૬૬ નાં એ શાહેરનાં પ્રદર્શનમાં હરીફાઈ માટે રજુ થયલા નમુનાઓમા નાનાભાઇએ મોકળાવેલો છપાઈનો નમુનો પરીક્ષકોને પસંદ આવ્યો કે જે માટે તેઓએ એક ચાદ અને વળી સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા હતાં.

"મુંબઈ સમાચાર"ના એક માલેક.

"યુનિયન પ્રેસ"મા અનેક વર્તમાનપત્રો છપાયા હતાં, જેમાં "મુંબઇ સમાચાર" પત્ર પણ એક હતુ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૧ સુધી નાનાભાઈ, આ પત્રના સુદ્ધા અને સ્વતંત્ર માલેક મર્હુમ મી૦ માણેકજી બરજોરજી મીનોચેહેરહોમજી સાથ જોડિયા ભાગિયા હતા, અને તેઓ "મૅનેજીગ પ્રોપ્રાયટર"નું કામ બજાવતા રહ્યા હતા, તેમજ મી૦ માણેકજીની એ અરસાની લામી માદગી દરમિયાન તેઓએ અનેકવાર તેના અધિપતિનું કામ બજાવ્યુ હતું. મી૦ માણેકજી અને નાનાભાઇની ભેગી માલેકી દરમિયાન "સમાચાર" પત્ર આગળ વધ્યું હતુ અને હાલ તે જે પ્રતિષ્ઠા ધરાવેછે તેની શુરૂઆત તે વેળા થઇ હતી. એ વેળા નાનાભાઈ તથા માણેકજી લોકોને સસ્તુ તથા ઉપયોગી વાચન પુરૂં પાડવાનો વિચાર ચલાવતા હતા અને આખરે બન્ને ભાગિયાઓએ મસલહત કરી સને ૧૮૬૮ મા "લોક મિત્ર" નામનુ એક અઠવાડિક પત્ર પ્રગટ કરવા માડયું, જે આજે પણ "મુંબઇ સમાચાર"ના સબધમા અઠવાડિયામા બે વખ્ત પ્રગટ થતુ રહ્યુ છે આ પત્રોના સબધમા નાનાભાઇ અને માણેકજી વચ્ચેની ઓળખ ધાડી મિત્રાઇ રૂપે બને વચ્ચે શેવટ સુધી જળવાઈ રહી હતી અને નાનાભાઈના લખાણોને "સમાચાર"મા સદા માનભરી જગા મળતી રહી હતી.

મહારાજા લાઇબલ કેસ.

બીજું એક પત્ર "સત્ય પ્રકાશ" નાનાભાઇના છાપાખાનામા છપાતું હતું કે જેના અધિપતિ જવાન કપોળ વણિક મી૦ કરસનદાસ મુળજી હતા, કે જેના જેવો સંસાર સુધારાનો સાચો હિદુ સેવક આજ સુધી જન્મ પામ્યો નથી સસાર સુધારા બાબે નાનાભાઇ અને કરસનદાસ મુળજીના વિચારો એક સરખા હતા બને ધર્મને નામે થતા ધતિગને ધિક્કારતા અને બનેને અભણ વર્ગોમા પેઠેલા વહેમો દૂર કરવાની જબરી હોંશ હતી "સત્ય પ્રકાશ"મા આ વેળાપર દેવા કરી ન્યાતો જમાડવાની રૂઢી, વૈષ્ણવ મદિરોમા થતાં ધર્મને નામના બિગાડ, લગ્ન પ્રસંગે

ચાની નિર્લજ રીતભાત, અને કુટાણાના કુચાલો વિગેરેપર સખત લખાણો થતા હતા તેમજ મહારાજોની અનીતિભરી ચાલ બાબે તેમા ચાનુ જોશભર્યાં લખાણો થવાથી લાગવગવાળા મહારાજોની જબરી ખફગી તેમનાપર ઉતરી હતી તેઓએ પહેલા કરસનદાસને સમજાવી લેવાની કોશેશ કીધી પણ કાઈ વળ્યુ નહિ આ વેળા રુવનનાન મહારાજના કામો બાબે સત્ય પ્રકાશ મા ઘણુ લખાણુ થતા, જે બીજા મહારાજોને ગમતા નહિ આથી સુરતના મોટા મદિરના મહારાજ જાદુનાથજી બ્રીજરતનજી સુધા રવાળાઓને માત કરવા ખાસ મુબઇ આવ્યા અને તકરાર રસપર ચઢી એ પામ મહારાજે સુધારાવાળાઓ સામે લખાણો કરવા માડ્યા પોતાના પક્ષ તરફથી વર્તમાનપત્રો સ્થાપ્યા તથા ચોપાનિયા માડ્યા, પણ તેની દરેક તકરારનુ ખોટાપણુ દેખાડી આપવાનુ કામ સામાવાળાઓએ નિયમિત ચાલુજ રાખ્યુ તેથી અતે કટાળી જદુનાથજીએ મે ૧૮૬૧ મા સત્ય પ્રકાશ'ના અધિપતિ તરીકે કરસનદાસ મુળજી અને છાપનાર તરીકે નાનાભાઇ ઉપર પોતાની આબરૂની નુકસાની દાખલ રૂ ૫૦,૦૦૦ નો દાવો માડ્યો.

'મહારાજ લાઇબલ કેસ'ને નામે જાણીતા થયેલા આ યાદગાર મુકદ્દમાની લબાણ વિગતમા ઉતરવાની અત્રે જરૂર નથી એ મુકદ્દમાએ તે વેળા મુબઇમાજ નહિ પણ આખા હિદુસ્તાનમા ચર્ચા જગાડી હતી આ લડત એકસરખી ન હતી એક તરફ બળવાન 'મહારાજ' અને તેનો તવગર મોટો પક્ષ હતા અને બીજી તરફ બે જવાનિયાઓ હતા કે જેઓ પાસે પૈસા કે લાગવગના સાધનો ન હત અને જેમની પીઠે માત્ર થોડાક હિદુ પારસી અને યુરોપીઅન મિત્રો હતા

પ્રથમમા નાનાભાઇને સમજાવી લવાની તજવીજ કરવામા આવી હતી કે જેથી કરસનદાસ એકલા પડતા હિમત હારી જાય! ત્યારે નાનાભાઇ સમજાવેના સમજ્યા નહિ તેમજ ગભરાવેના ગભરાયા નહિ સરે તમને એક મોટી રકમની લાલચ દેખાડી ફોના ફરી નાખવાનો પ્રપચ રચાયા. આ માગણી તેઓએ ધિક્કાર સાથે વખોડી કાઢી એવી એવી આશા રાખનારાઓ જેમ કરસનદાસને તેમજ નાનાભાઇને બરાબર પિછાનતા ન હતા કરસનદાસ એકલે હાથે શેવટ સુધી લડાઇ ચલાવતે એમ હતુ પણ નાનાભાઇ તેમને તજી જવાનો વિચાર કરે એવો સભવ પણ ન હતા. આથી બન્ને સાથે લડ્યા

૧૮૬૨ ના જાન્યુઆરી માસમા "લાઇબલ" ને લગતો મુકદ્દમો મુંબઈની સુપ્રિમ કોર્ટમા નામદાર જજો સર મેથ્યુ સૉસ અને સર જોસફ આર્નોલ્ડ આગળ ચાલ્યો હતો દિવસોની લબાણ તપાસ પછી તેનો ચુકાદો સુધારાવાળાઓની તરફેણમા આવ્યો આ ગભીર વખ્તે નાનાભાઇ વફાદારીથી કરસનદાસની બાજુએ રહ્યા હતા અને તેઓએ વખત, પૈસા તેમજ તનદરોસ્તીનો મોટો ભોગ આપ્યો હતો આ મુકદમાનો આખો અહેવાલ ઘણો વિસ્તારીને વર્ણવાય એમ ન હોવાથી, સ્વર્ગવાસી શેઠ મનસુખરામ સૂર્યરામે રચેના "કરસનદાસ મુળજી ચરિત્ર"માથી નાનાભાઇ વિશે નિચયો એસારો ઉતારી લઈ આ બાબત સમાપ્ત કરીશુ,—'બીજા પ્રતિવાદી મિ૦ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના હતા, તેમના જાહાગીરજી, અરદેશર, વિશ્વનાથ આદિ કેટલાક શક્તિમન્ત મિત્રોની સાહેતાનો પણ સુધારા પક્ષમા ઉમેરો થયો હતો × × × એમ નણા આપવામા પારસિયો સામીલ હતા એટલુજ નહિ પણ એ કામ ચાલતા પારસી શેઠ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના કરસનદાસની સાથે પ્રતિવાદી હતા અને બીજા પારસી ગૃહસ્થો તેમા પૂરી રીતે સામીલ રહી આશ્રય આપતા હતા શેઠ નાનાભાઈનુ નામ કરસનદાસ જેટલુ 'મહારાજ લાયબલ કેસ' પછી તે સબધમા આગલ નથી આવ્યુ, પણ તેમનો પ્રયાસ એ કામમા કોઈ રીતે ઓછો ન હતો, એમ સારી સત્તાથી જાણવામા આવ્યુ છે" આ મુકદમો ચાલતો હતો તે દરમિયાન "સત્ય પ્રકાશ" સુધારા પક્ષના તે વેળાના મોટા વજીત્ર "રાસ્ત ગોફ્તાર" સાથ જોડાઈ ગયુ હતુ

નાટક અને નાટક તખ્તો

હિદુસ્થાનના પારસીઓમા નાટકની ગમતની શુરૂઆત કરવાનુ માન બીજાઓ ભેગુ નાનાભાઇ રાણીનાને ઘટેછે અને મુબઇનો નાટક તખ્તો સુધારવાને અને તેને હાલની સ્થિતિએ લાવવાને નાનાભાઈની મેહનત જેવી તેવી ન હતી નાટક નીતિની સાચી નિશાળ છે એમ તેઓ માનતા, અને અભણોના વહેમ દૂર કરવાનુ તથા સસારના સકટો ટાળવાનુ તેને એક મુખ્ય સાધન લેખતા ૧૮૫૩ ના સાલ પહેલા પારસી નાટક જેવુ આપણી તરફ કાઇ ન હતુ. મર્હુમ જાણીતા તમીન ભાઉ દાજીની કોશેશથી હિદુ નાટકોએ એ અરસામા સારી ફતેહ મેળવી હતી અને તેની નકલ કરવાને "સોસાયટિના પોરિયાઓ ચુકે એમ ન હતુ તેઓએ

"પારસી નાટક મંડળી" ઉભી કીધી, જેમાં નાનાભાઈનો મુખ્ય હાથ હતો અને એ કંપનીએ "શેખચ થીએટર"માં ભજવવા માંડેલા દરાની ખેલોમાં નાનાભાઈએ એક ખેલાડી તરીકે પણ ભાગ લીધો હતો. "પારસી નાટક મંડળી"ના સઘળા ખેલાડીઓ ધંધા રોજગારમાં પડેલા હતા, શોખને ખાતર તેઓ ખેલ કરતા અને તે માટે તેમને કંઈ મળતું નહિ, પણ ઉલટું મંડળીમાં દાખલ થવાની "ફી" અને માસિક લવાજમ તેમને આપવું પડતું! થોડીક મુદતમાં "પારસી નાટક મંડળી"નું કામ બંધ પડયું, અને તે પછી જો કે નાના ભાઈ એક એમેચ્યુર ખેલાડી તરીકે બાહેર પડયા નહિ, પણ નાટક તથા નાટક કંપનીઓ સાથેનો તેમનો સબંધ શેવટ સુધી ચાલુ હતો અને નાટક તખ્તાને ઉંચ સ્થિતિએ લાવવાને તેઓએ જિંદગીના અંત સુધી પોતાથી બનતું કીધું હતું

નાનાભાઈએ અનેક નાના મોટા નાટકો લખ્યા છે. ઈરાની લેબાસના અને પારસી સંસારને લગતા તેમના નાટકો એકસરખા લોકપ્રિય થઈ ગયા છે નાટક લખવાનો તેમનો

તેમના નાટકો.

શોખ લેખક તરીકેની તેમની શુરૂઆતથી જ હતો. 'ઓગોધ'માં નાટકો લખવાની પહેલ તેઓએજ પોતાના અધિપતિપણા દરમિયાન કરી હતી "રૈસન ફરગી ?" નામના શેક્સપીઅરના "ટેમિંગ આવ ધી શ્રુ" ના ખેલપરથી ઉપજાવેલા તેમના નાટકથી તેઓ પહેલી નામના પામ્યા હતા. એલ્ફિન્સ્ટન મેંજના વિદ્યાર્થીઓની બનેલી "એલ્ફિન્સ્ટન નાટક મંડળી"એ ૧૮૭૦-૭૧ માં તેમનો લખેલો "પાકદામન ગુલનાર"નો ખેલ નાટક તખ્તાપર રજુ કીધો હતો. પારસી સંસારી ખેલોની શુરૂઆત નાનાભાઈએ "પારસીઓની આરસી" જેવા ખેલોથી કરી હતી અને તેમાં તેઓએ સંસારી સુધારાના સાચા સબબ સમજ્યા હતા. "નાગ્ગા શીરીન"નો તેમનો ચાનકરૂપી અને હાસ્યજનક ખેલ જો કે છેક ૧૮૮૦ ને સમે પહેલો ભજવી બતાવવામાં આવ્યો હતો, પણ તે આજ સુધી લોકપ્રિય રહેલો છે અને અનેક કંપનીએ એ તે અનેકવાર ભજવી બતાવ્યો છે ૧૮૮૫ માં "કજાં મેહતાં"નો તેમનો ખેલ નાટક તખ્તાપર પહેલીવાર રજુ થયો. આ ખેલમાં નાનાભાઈએ પોતાની ખાટોથી પુરેપુરી દેખાડી છે અને સંસારનું જે સાચું ચિત્ર રજુ કીધું છે, તેવું થોડાજ ખેલોમાથી મળી આવશે એ પછી ૧૮૮૭ માં "દોમનો હાઉ"

અને ૧૮૯૩ મા "વેહમાયની જર" ના ખેનો નાનાભાઇએ જાહેર તખ્તાપર મુકા યા હતા. પોતાના આ ખેનોનો લાભ નાનાભાઇએ જાહેર ખાતાઓ મ ટે અનેકવાર અપાવ્યો હતો દુકાળથી પીડાતા ગરીબોના લાભ માટે, "રીમેન્સ ઇન્સ્ટિટયુટ' માટે તેમજ એનેકઆદ્રા નેટિવ ગ ર્સ ઇન્સ્ટિટયુશન જેવા ખાતાઓ માટે નાનાભાઇએ પોતાના ખાસ ખેનો કરાવી તેની સઘળી આવક એ ખાતાઓને અપાવી હતી એજ મુજબ મુબઇના ગવરનર સર જેમ્સ ફરગ્યુસન, વાઇસરૉયની કાઉન્સિલના એક સભાસદ ઑનરેબલ મી૦ ગીબ્સ અને સર વિલ્યમ વેડબર્ન જેવા જાણીતા સદ્ગૃહસ્થોની વિ ાયગીરી વેળા નાનાભાઇએ તેમના માનમા પોતાના ખાસ ખેનો કરા યા હતા

રાજદ્દારી બાબતો

સ સારી બાબતો માફક રાજદ્દારી હીલચાલમા પણ નાનાભાઇ સદા સારો અને મધ્યમ સરનો ભાગ લેતા આ યા હતા પ્રજાની ફરિઆદ વાજબી રીતે સરકારના ધ્યાનપર લાવવાનુ કામ તેઓ પ્રમાણિક માનતા અને તેવા કામોમા તેઓ સદા જોડાયલા રહેતા હતા. મુબઇમાના પહેલા રાજદ્દારી મ ડળ 'બોમ્બે એસોસિએશન ની ૧૮૬૮ ના સાલની સ્થાપના સાથ તેઓ એ મ ડળમા જોડાયા હતા, તેમજ 'પ્રૅસિડન્સી એસોસિએશન' સાથ તેમનો સ બ ધ હતો અને હિદી નાશનલ કૉન્ગ્રેસની શુરૂઆતથીજ તેમા તેમની શામેલગીરી હતી તેમના રાજદ્દારી વચારો મધ્યમ પ્રકૃત્તિના હતા અને તેથી તેઓ કેટલીઅવાર પોતાના ગોઠિયાઓ સાથ એકમત થઇ શકતા નહિ, તોપણ તેઓ કૉન્ગ્રેસના સારા કામોને તોડી પાડવાને કદી બાહેર પડતા નહિ, યા ખાની ટીકા ચલાવવામા પોતાની ફરજ પુરી થઇ રહેલી તેઓ માનતા નહિ.

શહેરી સેવા.

એક જાહેર શહેરી તરીકેની નાનાભાઇની સેવાઓ નોંધવાજોગ છે શેવટ સુધી તેઓએ શહેરના જાહેર કારોબારમા સારો ભાગ આપ્યો હતો. પારસી કોમના તેમજ સાર્વ જનિક ખાતાઓમા તેમની સામેલગીરી પહેલેથી હતી અને દરેક ખાતામા તેઓ ઉલટ ભર્યો ભાગ લતા ૧૮૫૧ મા ઉભી થયલી રાહનોમા માજદયસ્નાન સભાની કારોબાર કમિટીના તેઓ શેવટ સુધી એક સભાસદ હતા. તેઓ "કસરતશાળા સ્થાપક મ ડળી"ના સભાસદ હતા. અને ૧૮૫૯ મા

તેના સેક્રેટરી તરીકે તેઓએ કામ બજાવ્યું હતુ

૧૮૬૫ મા આસ તોપી બનેલા કેટલાક મરાઠા બદમાશોએ ઇંગ્રેજ સરકાર સામે બનવો ઉઠાવવા માટેની છુપી તૈયારીઓ કરવા માંડેલી હતી એ છુપી મંડળીના સરદાર "મેઘરાજ દયાસાગરે" નાનાભાઇ પર એક જાહેરનામુ મોકલ્યુ હતુ. નાનાભાઇએ આ જાહેરનામુ પોતાના મિત્ર અને તે વેળાના મુબઇના મૅજિસ્ટ્રેટ મીં૰ ડોસાભાઈ ફ્રામજી કરાકાના હાથમા મુક્યુ અને તેમની મારફતે તે સરકાર પર મોકલાવીને સરકારને સવેળાની ચેતવણી આપી વેળાસર ખબર પડતા સરકારે જોઈતા ચાપતા ઉપાયો લઇ સઘળો બખેડો મુળમાંજ દાબી દીધો હતો અને તે વેળાના ગવરનર સર બાર્ટલ ફ્રીઅરની ફરમાશથી નાનાભાઇનો તેમની સેવા માટે ઉપકાર માનનારો એક ખાસ ઠરાવ સરકાર તરફથી પ્રગટ કરવામા આવ્યો હતો

૧૮૬૬ ના એપ્રિલ માસમા "પ્રોફેસર" બુશન નામનો એક ખેલાડી મુબઇમા આવ્યો હતો અને "મેસમેરિઝમ" ને નામે કઇ ધતિંગ ઉભા કરી લોકોને હેરત કરતો હતો, તેને નાનાભાઇએ વર્તમાન પત્રો દ્વારા "ચૅલેંજ" કરી હતી કે તેણે એક ખાનગી મેળાવડો કરી, તેમને અને તેમના થોડાક મિત્રોને "મેસમેરિઝમ"ના બળથી પોતાના કાબુમા લેવા. પણ "પ્રોફેસર" આ "ચૅલેંજ" ઉપાડી શક્યો ન હતો. ૧૮૭૩ માં સ્થાપવામા આવેલી બોર્ડિંગ સ્કૂલ કમિટીના નાનાભાઇ એક સભાસદ હતા ૧૮૭૪ ના પારસી મુસલમાનોના હુલ્લડ વેળા નાનાભાઇએ હીમતવાન આગેવાન ભાગ લીધો હતો અને પોલિસની બેદરકારી બાબે તથા સત્તાવાળાઓની ઢીલી પગલાંણ બાબે છાપામા પોતાના નામ સાથ છડેચોક સખ્ત લખાણો કરીને સત્તાવાળાઓને જાગૃત કીધા હતા. ૧૮૭૮ મા નાનાભાઇ મુબઇ યુનિવર્સિટિના એક 'ફેલો' નેમાયા હતા. ૧૮૭૯ મા મુબઇની સરકારે તેમને સુતેહના એક અમલદાર નેમ્યા હતા એજ સાલમા તેઓ એક 'મેસન' થયા હતા અને "લોજ ઇસ્ટર્ન સ્ટાર" મા જોડાયા હતા અને એજ સાલમા તેઓ પારસી મેટ્રિમોનિયલ કોર્ટના એક ડેલિગેટ ચુટી કઢાયા હતા. મર્હુમ મીં૰ નવરોજજી ફરદુનજીની યાદગારીનુ ફડ નાનાભાઇએ એકલે હાથે ઉભુ કર્યું હતુ, જેમાં ભરાયલા રૂ ૧૨,૪૬૪ માથી એ લોકરક્ષકનુ એક અર્ધબાવલું નેટિવ જેનરલ લાયબ્રેરીના દિવાનખાનામા ગોઠવેલું છે ૧૮૮૧ મા ભાવનગરના મર્હુમ મહારાજા સર તખ્તસિંહજી પહેલીવાર મુબઈ આવ્યા ત્યારે તેમને

આવકાર આપવાને નેમાયની મુબઈના શહેરીઓની કમિટીના તેઓ એક સેક્રેટરી હતા ૧૮૮૫ મા હિંદુસ્થાનની એક લશ્કરી ફોજ સુઆકીમ તરફ લડાઈમા ફત્તેહ મેળવી આવી હતી, જેમને જયાફત આપવાના ફડને લગતા એક ઑનરરી સેક્રેટરી નાનાભાઈ હતા ૧૮૮૬ મા મર્હુમ મહારાણી વિકટોરિયાની "સોનેરી જયુબિની"ની ધામધુમ કરવાને નેમાયની શેહેરીઓની કમિટીના તેઓ એક ઑનરરી સેક્રેટરી હતા ૧૮૮૮ મા અલેકજાંદ્રા નેટિવ ગર્લ્સ ઈન્સ્ટિટયુશનના તેમને એક "લાઇફ ગવરનર" નેમવામા આવ્યા હતા ૧૮૮૯ મા "મુબઇના જરતોશ્તીઓના મરણ વખતના અરસપરસના લાભના ફડ"ની સ્થાપના થઇ તેના તેઓ એક અધિકારી હતા ૧૮૮૨ મા મર્હુમ મી૦ ફરામજી નસરવાનજી પટેલની યાદગારીનુ ફડ ઉભુ થયુ તેના તેઓ એક સેક્રેટરી નેમાયા હતા ૧૮૯૪ મા ગાયન ઉત્તેજક મડળીએ નાનાભાઇને પોતાના નાયબ સરનશીન તરીકે ચુટી કાઢયા હતા ૧૮૮૫ મા મર્હુમ મી૦ ફરામજી દીનશાહ પિટિટની યાદગારીના ફડના તેઓ એક ઑનરરી સેક્રેટરી મુકરર થયા હતા, તેમજ મી૦ માણેકજી ખરશેદજીની યાદગારીના ફડ સબધી એવીજ સેવા તેઓએ ઉપાડી લીધી હતી ઉપર જણાવેના ખાતાઓ ઉપરાત નાનાભાઈ "જ્ઞાનપ્રસારક મડળી"ના પહેલેથી એક સભાસદ હતા, "સ્ટૂડટસ લિટરરી અને સાયન્ટિફિક સોસાયટી"સાથ તેમને પહેલેથી સબધ હતો "ફરામજી કાવસજી ઈન્સ્ટિટયુટ"ના તેઓ એક ટ્રસ્ટી હતા અને ગોકળદાસ તેજપાલ ધર્મખાતની કારોબાર કમિટીમા શુરૂઆતમા તેઓ સામેલ હતા ફ્લેમિગ સ્પિનિગ એડ વીવિગ કપની તથા વર્ધા સ્પિનિગ કપનીના "લીકવિડેટર" તરીકે તેઓએ કામ બજાવ્યુ હતુ નાનાભાઈ કેવી ઉપયોગી અને ઉદ્યોગી જિંદગી ગુજારતા હતા તેનો કાઇક ખિયાલ આ ટુક નોધપરથી આવી શકશે

સાહિત્ય સેવા.

ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા નાનાભાઇએ જવાન વયથીજ બજાવવા માડી હતી અને "સોસાયટીના પોરિયા" ને ઘટતી ઉલટ અને ઉમગ તેઓએ એ બાબે પહેલાથી દેખાડયો હતો. ૧૬ વર્ષની જવાન વયે તો તેઓ "જ્ઞાન પ્રસારક સભા" ના એક સભાસદ બન્યા હતા અને તેના પહેલા ખજાનચી નેમાઇને, એ મડળીના ચોપાનિયા "જ્ઞાન પ્રસારક" ના તેઓ કેટલીક લાગી મુદ્દત સુધી એક અધિપતિ હતા ૧૮૫૧ મા "ચેમ્બર્સ રૂડિમેટસ આવ

નોલેજ" નો ગુજરાતી તરજુમો "જ્ઞાન તત્વને" ને નામે તેઓએ લખી પ્રગટ કીધો હતો. ૧૮૫૫ મા શાળોપયોગી "અકગણીત" નુ એક નાનુ પુસ્તક તેઓએ પ્રગટ કીધુ હતુ ૧૮૫૬ મા તેઓ 'રાસ્ત ગોફતાર' ના મદદનીશ અધિપતિ થયા હતા અને પાછળથી કેટલીક મુદ્દત સુધી તેના અધિપતિનુ કામ બજાવ્યું હતુ ૧૮૫૭ મા તેઓએ પોતાના યાદગાર શબ્દકોષનો આરભ કીધો જેની નોધ આગળ લગાર વિગતે લેવી ઠીક થઇ પડશે ૧૮૫૮ ના સાલમા થોગ માસ સુધી નાનાભાઇ "પારસી પચ" ના અધિપતિ હતા વળી એજ સાલમા "શાળોપયોગી પાઠમાળા"નુ નાનુ પુસ્તક તેઓએ છપાવ્યુ હતુ. બીજે સાન અરદેશર મુસ સાથે મળી "ચિત્રપોથી' નામનુ બાળકોને લાયકનુ પુસ્તક તેઓએ પ્રગટ કીધુ ૧૮૬૧–૬૨ મા તેઓ 'સ્ત્રીબોધ" માસિકના અધિપતિ નેમાયા અને તેમા તેઓએ નાટકો તથા વાર્તાઓ લખવાની પહેલ ચાલુ કીધી મોટો કોષ પુરો થતા વર્ષો લાગે એમ હોવાથી ૧૮૬૨ મા નાનાભાઇએ અરદેશર મુસ અને કવિ નર્મદાશકર લાલશંકર સાથ મળીને ઇગ્રેજી–ગુજરાતીનો એક નાનો શબ્દકોષ પ્રગટ કીધો હતો એજ સાલમા કપોળ સુધાર- કરસનદાસ મુળજી સાથે મળીને તેઓએ દર રવિવારે "સત્ય પ્રકાશ" નામનુ એક પત્ર પ્રગટ કરવા માંડ્યુ, જે "રાસ્ત ગોફતાર" સાથ જોડાયનુ આજે પણ ચાલુ છે ૧૮૬૩ મા "બાળમિત્ર, અને 'બેટ પોથી, નામની બાળકોને બ ની તેમજ 'સ સાર ચિત્ર' નામની સ સારી વાર્તાની ચોપડીઓ નાનાભાઇ તરફથી બાહેર પાડવામા આવી હતી ૧૮૬૫ મા શેકસપીઅરના 'કોમિડી આવ એરર્સ' અને 'ઓથેલો' નાટકોના ગુજરાતી તરજુમા નાનાભાઇએ પ્રગટ કીધા હતા ૧૮૬૬ મા તેઓ "મુબઇ સમાચાર" છાપાખાના સાથ જોડાયા અને એ સાલની તા૦ ૧ લી જુલાઇથી મર્હુમ મી૦ માણેકજી ન જોનજી મીનોચહેરહોમજી સાથ "મુબઇ સમાચાર" પત્રના જોડિયા માલેક થયા હતા ૧૮૬૭ મા "સ્ત્રી મિત્ર" નામનુ સ્ત્રીઓને વાચવા લાયક બાબતોનુ એક પુસ્તક નાનાભાઇએ પ્રગટ કીધુ હતુ ૧૮૬૮ મા 'મુબઇ સમાચાર" છાપાખાનામાથી તેમની આગેવાની હેઠળ 'લોક મિત્ર" નામનુ અઠવાડિક પત્ર પ્રગટ થવા લાગ્યુ ૧૮૬૯ મા 'ધી યુનિયન પ્રેસ" નામનુ વેપાર વણજને લગતી બાબતનુ એક રોજીદુ પત્ર તેઓએ કાઢયુ જે થો। માસ માત્ર ચાલુ રહ્યુ હતુ ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમાં તેઓએ "મુબઈ ચાબુક" વર્ત્તમાનપત્ર વેચાતુ લીધુ અને દરરોજના વર્ત્તમાનપત્ર તરીકે તે નાનાભાઇએ પોતાના અધિપતિપણા હેઠળ ચલાવવા માડયુ હતુ, જેમા જોગ સાર ન જણાવાથી એ પત્રને

તેઓએ "અખબારે સોદાગર" સાથ જોડાવી દીધુ હતુ એજ સાલમા "શોર્ટ સેન્ટેન્સીસ" એ નામની તેમની નાની પણ વર્ષો સુધી ઉપયોગી થઇ પડેલી શાળાપોથી પ્રગટ થઇ હતી. ૧૮૭૩ મા બદગી એટલે શુ અને તે કેમ કરવી તે બાબેની સમજણનુ "બદગી" નામનુ નાનુ પુસ્તક નાનાભાઇએ પ્રગટ કીધુ હતુ ૧૮૮૨ મા તેમનુ "સાવિત્રી" નામનુ નાટક પ્રગટ થયુ હતુ, ૧૮૮૫ મા "કાળા મેંઢા નુ નાટક બાહેર પડયુ હતુ, તથા ૧૮૮૭ મા તેમનુ લખેલુ "હોમલો હાઉ'નુ નાટક પ્રગટ થયુ હતુ, એ ઉપરાત નાનાભાઇને વર્ત્તમાનપત્રોમા લખાણુ કરવાનો જબરો માહવેરો હતો અને મરણ સુધી તેઓ પારસી સસારના અનેક સવાલોની ચર્ચામા ઉલટભર્યો ભાગ લેતા રહ્યા હતા અને અનેક બાબતોપર તેઓએ તેજદાર તેમજ સ્વતત્ર લખાણો કીધા હતા

મ્યુનિસિપાલ 'આડિટર'

૧૮૭૬ મા નાનાભાઇને મુબઇની મ્યુનિસિપાલિટિના એક ઑડિટર નેમવામા આવ્યા હતા, કે જે ઓધ્ધો તેઓએ શેવટ સુધી ભોગવ્યો હતો વર્ષોવર્ષની ચુટણીમા કૉરપોરેશને પોતાના ઑડિટરો તરીકે અરદેશર મૂસ અને નાનાભાઇને વધુ મતે ચુટી કાઢયા હતા, જે હિસાબ તપાસનાર તરીકેની તેમની લાયકાત પુરવાર કરેછે કેટલીવાર હિસાબ તપાસનાર તરીકેની ચુટણી વેળા બીજા ઉમેદવારો બાહેર પડયા હતા, પણ તે વેળાએ નાનાભાઇ અને તેમના ગોઠિયાની ચુટણી વધુમતે થઇ હતી. નાનાભાઇ હિસાબ તપાસવામા ઘણા ચેક્સ રહેતા અને તેથી તેમને બીજા અનેક જાહેરખાતાઓ અને મડળો તરફથી તેમના હિસાબો તપાસી આપવાની માગણી થતી, જે સઘળી માગણીને તેઓ પુગી વળી શક્તા ન હતા, તોપણ મુબઇના 'ઍકવર્થ લેપર એસાયેલમ' અને 'વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી ટેક્નિકલ ઇન્સ્ટિટયુટ' જેવા ખાતાઓના ઑનરરી ઑડિટરનુ કામ તેમને બજાવવુ પડયુ હતુ ૨૩ વર્ષ સુધી તેઓએ મ્યુનિસિપાલિટિના હિસાબ તપાસનારનો જોખમભર્યો ઓધ્ધો ભોગવ્યો હતો અને તેમના મરણ બાદ તેમની તે સેવાની ખાસ નોધ મ્યુનિસિપલ સ્ટેડિંગ કમિટિએ એક ઠરાવ પસાર કરીને લીધી હતી

પરમાર્થ નાનાભાઇને ગરીબોની દાઝ હતી અને કોમના ભલા માટે તેમને સાચી લાગણી હતી આથી ગરીબોના ભલાની અનેક પરોપકારી યોજના તૈયાર કરી તેઓએ વારંવાર તે પ્રગટ કરાની હતી, અને તે ઉપરાંત તેમની રચેલી બીજી યોજનાઓ તો એમની એમ રહી ગઇ છે દુકાળ વેળા ગામ ઢોરોનો મરો થાય છે તેમને બચાવી લેવાની જે યોજના નાનાભાઇએ આગળ એકવાર તૈયાર કરી હતી, તેને મળતાજ ધોરણે કામ લઇ લૉર્ડ નૉર્થકોટની સરકારે ઢોરોને બચાવી જતન લેવાનુ એક ખાતુ અમદાવાદ બાજુએ ઉઘાડયુ હતુ "પારસી ગરીબાઇ'નો પોકાર સદા સભળાતો ગયો છે, અને તે રાગનાને નાનાભાઇને સાચી ઉનટ હતી અને તેથી તેઓએ એ બાબે પણ એક નાની જેવી યોજના તૈયાર કરી હતી લાચારોને મદદ આપવા અપાવવાને નાનાભાઇ સદા તૈયાર હતા પણ તેઓ કાઇને અથાસી કે હરામખોર થતુ જોવાને રાજી ન હતા વિધવાઓને મોટા પગાર મળે એ તેમને પસદ ન હતુ અને જે કોઇ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મામ કરે તેનેજ તેઓ મદદને લાયકનુ લેખતા લગભગ ૩૫ વર્ષપર તેઓએ સ્રીઓ માટેની ઉદ્યોગશાળાની યોજના રચી હતી, જે તા૦ ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૧ ના "મુબઇ સમાચાર'ના અકમા પ્રગટ પણ થઇ હતી અને જો તે યોજનાપર આજે પણ ધ્યાન આપવામા આવે તો સાથા મુફલેસોને તે ગુજરાનનુ સારુ સાધન થઇ પડે અને નાના નાના પગારો બચાવવાને તથા મદદો માગવાને મુફલેસોને ઘેરેઘરે રખડવુ ન પડે અને તેઓ આપમહેનત અને ઉદ્યોગથી મેળવેલી સારી રસતની રોટલી ખાતા થાય.

ઇંગ્રેજી–ગુજરાતી શબ્દ કોષ—એક સ્મરણ સ્થભ.

કોષનો પ્રથમ વિચાર. નાનાભાઇએ રચેલો મોટો ઇગ્રેજી–ગુજરાતી શબ્દ કોષ તેમની યાદગારી, એક સ્મરણ સ્થભ તરીકે લાબો વખત જળવાશે અને દાયકાઓ સુધી એ પુસ્તકને લીધે વિદ્વાનમડળોમા તેમનુ નામ માન પામતુ રહેશે જેમ પહેલુ છાપખાનુ અને પહેલુ વર્તમાનપત્ર કાઢનાર પારસીઓ હતા, તેમ પહેલો શબ્દ કોષ કાઢવાનુ માન પણ નાનાભાઇની જહેમતથી

પારસીઓને ફાળેજ આવ્યુ છે કેવુ અજબ! કે વર્ષ પચાશપર ગૂજરાતી સાહિત્યમા એ ભાષાનો શબ્દ કોષ ન હતો! એક વેળા ઇગ્રેજી સાહિત્યની હાલત પણ એવીજ હતી અને કવિ ગોલ્ડસ્મિથની સુચનાથી ડૉકટર જોન્સને એ મહાન કામ હાથ ધર્યું, ત્યા સુધી ઈંગ્રેજી સાહિત્યમા પણ શબ્દ કોષ જેવુ કાઇ ન હતુ અને જે કામ ડૉકટર જોન્સને ઇગ્રેજી ભાષાના સબધમા બજાવ્યુ, તેને મળતુ કામ નાના ભાઈએ ગૂજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે બજાવી આપ્યુ છે

આરભ

આ ગ્રથનો પ્રારભ નાનાભાઈએ સજોગ માત્રથી કર્યો હતો ૧૮૫૧ ના સાલમા એક દિવસે સાજે તેઓ કોટમાથી ધોબીતળાવ તરફ જતા હતા એ વેળા તેમને એક મુસનમાન ફેરિયો મળ્યો જેના હાથમા એક જુનુ મોટુ પુસ્તક હતુ નાનાભાઈએ તે લઇ તપાસ્યુ અને તે ખરીદવાની મર્જી જણાવી આ પુસ્તક મોલ્સવર્થ અને કેન્ડીનો ૧૮૪૭ મા બનાવેલો મોટો ઈગ્રેજી મરાઠી શબ્દ કોષ હતો ફેરિયાએ તેના ત્રણ રૂપિયા માગ્યા નાનાભાઈ પાસ એ વેળા એટની રકમ પણ ન હતી! તેઓએ એક હુકાળો જુનો દગલો ખરીદવાને માટે જોઇયેછે એ બાહણે એટના રૂપિયા પોતાના મામા પાસેથી ઉછીના લીધા અને પેલા ઇગ્રેજી–મરાઠી શબ્દ કોષની ખરીદી કીધી રાતદિવસ તેઓએ તે પુસ્તક તપાસવા માડયુ અને આખરે ગૂજરાતી ભાષાના સબધમા એક એવુજ પુસ્તક બનાવવાની ઉમેદ તેમના મનમા પેદા થઈ

આ કામ કેવુ માહભારત અવરૂ અને ખર્ચાનુ હશે તેનો ખિયાલ એ વેળા તેમને ન હતો એવુ કોઇ પી પુસ્તક તે વખ્ત પહેલા ગૂજરાતી ભાષામા પ્રગટ થયુ ન હતુ અને તેથી તેમની મુશ્કેલી કેવી બેવડી ત્રેવડી થશે તેનો વિચાર તેમને આવ્યો ન હતો ૧૮૪૦ મા મેહેરવાનજી હોરમજજી મેહેતા અને નવરોજજી રૂસ્તમજી નામના પારસીઓએ ગૂજરાતી ભાષાનુ એક વ્યાકરણ પ્રગટ કીધુ હતુ અને તેને છેડે ઈંગ્રેજી–ગૂજરાતી શબ્દોનો ન્હાનો જેવો સગ્રહ આપ્યો હતો એ સિવાય એ જાતની કાઇભી વધુ કોશેશ કરવામા અવી ન હતી અને તેથી નાનાભાઇને એક તદન નવુ કામ આરભીને અમનમા લાવવાનુ હતુ કોઇ શુભ ચોગડિયે નાનાભાઇએ પોતાના શબ્દ કોષને લગતા કામની શુરૂઆત કીધી અને વર્ષો સુધીની અભ્યાસભરી

લાગત અને ખતખતી મહેનત પછી તેઓએ ઇંગ્રેજી અક્ષરો 'A' અને 'B પરથી આવતા શબ્દોનો કોષ તમામ કીધો. આ કામ કેવુ મોટુ છે તે હવે નાનાભાઇને માલુમ પડવા લાગ્યુ ત્રણ ચાર વર્ષ મહેનત કરતા તેઓએ બે અક્ષરોપરના શબ્દોનો કોષ બનાવ્યો કે જેટલા વખતમા તેઓ આખુ પુસ્તક તૈયાર કરવા ધારતા હતા! સઘળા અક્ષરોનો કોષ તૈયાર થાય, તેને વર્ષો નિકળી જાય, એવુ જોઇને નાનાભાઇએ પોતાના પુસ્તકના જુદા જુદા ભાગો પ્રગટ કરવાનુ ઠરાવ્યુ એ બે ભાગ તૈયાર થાય એટલી બાબત તેમના પાસ હતી પણ તે સબધી આ વેળા એક નવી મુશ્કેલી આવી ઉભી

મુશ્કેલીઓ. તેમની પાસ પૈસાની સગવડ ન હતી લક્ષ્મી દાઇ વિદ્વાનો તરફ સદા કરડી નજરથી જુએછે અને તે મુજબ તેઓ નાનાભાઇપર પણ પ્રસન્ન થયના ન હતા આથી નાનાભાઇને બીજાઓની મદદ મેળવવાનો વિચાર ચલાવવો પડયો એ માટે તેઓએ પોતાના મિત્ર અરદેશર મૂસની સલાહ લીધી અરદેશરે પહેના તેમનો શબ્દ કોષ બનાવવાનો વિચાર હસી કાઢ્યો અને માત્ર બીજુ તેમને લાયકનુ કામ હાથ ધરવાની સૂચના નાનાભાઇને કીધી નાનાભાઈ પાછા ફર્યા પણ તેઓ હીમત હાર્યા ન હતા તેઓ પોતાના લખાણપર મુસ્તાક હતા અને તેથી થોડા દિવસનો ગાળો પસાર થવા દઇ A અક્ષરપરના શબ્દોના કોષને લગતુ પોતાનુ તૈયાર લખાણ લઇ તેઓ પાછા અરદેશર આગળ ગયા આ વેળા જાહાગીર વાચ્છા પણ ત્યા હતા. બન્નેએ નાનાભાઇને સમજાવ્યુ કે આ કામ સાધારણ લેખકનુ નહિ પણ સાક્ષર વિદ્વાનોનુ છે, માટે તે પરથી નાનાભાઇએ હાથ ઉઠાવવો નાનાભાઇએ માત્ર એટલીજ માગણી કીધી કે તેમનુ તૈયાર લખાણ તેઓએ વાચવુ અને પછીજ તેમનો અભિપ્રાય આપવો જાહાગીર વાચ્છાને નાનાભાઇની આ માગણી વાજબી લાગી અને તેમનુ લખાણ પોતાની પાસે તપાસવાને રાખ્યુ થોડા દિવસ પછી જાહાગીરે તે અરદેશર મૂસને સારી ભલામણ સાથ વાચવા આપ્યુ અને અરદેશરની કરડી પરીક્ષામાંથી તે પસાર થવા પામ્યુ અને તેઓએ તે પ્રગટ કરવા માટે ડોસાભાઇ ફરામજી કરા કાની મદદ લેવાને નાનાભાઇને ભલામણ કીધી

ડોસાભાઇ કરાકાએ પણ પહેલા તો નાનાભાઇને આ મોટુ કામ છોડી દેવાને સમજાવ્યા પણ જ્યારે તેઓએ જાણ્યુ કે નાનાભાઇનુ લખાણ અરદેશર મૂસ અને જાહાગીર વાચ્છા જેવા જાણીતા ઉસ્તાદોને પસંદ પડયુછે, ત્યારે તેઓએ તેમને મદદ કરવાને ગ્રુયુ અને પોતાના મિત્ર શેઠ સોહરાબજી જમશેદજી જીજીભાઇને એ કામમા નાનાભાઇને મદદ કરવાની ભલામણ કીધી પહેલા બૅરોનેટના આ નાના દીકરા એક વિદ્યાભ્યાસી હતા અને સાહિત્યના પોતે શોખીન હોવા ઉપરાત એક લેખક હોવાથી તેઓએ નાનાભાઇના કામ તરફ કુદરતી દિલસોજી દેખાડી અને શબ્દ કોશનો એકસો પાનાનો પહેલો ભાગ છાપવાને જે ખર્ચ થાય તેનો અર્ધો ભાગ આપવાનુ તેઓએ કબુલ્યુ

કોષનો પહેલો ભાગ

નાણાની જોગવાઇ થતા નાનાભાઇએ છાપવાનુ કામ શુરૂ કરાવ્યુ એ વેળા તેમનુ પોતાનુ છાપાખાનુ હસ્તીમા આવેલુ ન હતુ અને તેથી એ પહેલો ભાગ "અમેરિકન મિશન પ્રેસ મા છાપવામા આવ્યો હતો છાપાખાનાવાળાઓ સાથ એવી ગોઠવણ હતી કે શેઠ સોહરાબજીની મદદની રકમ તેઓએ પાધરી રાખવી અને ચોપડીઓ પણ તેમના કબ્જામા રાખી તેમનો આકડો વેચાણની રકમમાથી પુરો વસુલ થઇ રહે ત્યારે બાકીની નકલો નાનાભાઇને સ્વાધીન કરવી છાપાખાનામા આ શબ્દ કોષનુ લખાણ આપવા પહેલા નાનાભાઇએ તે કોઇ વિદ્વાન પાસ તપાસાવાની જરૂર ધારી અને તેઓએ કુદરતી રીતે તે માટે અરદેશર મૂસની મદદ માગી અને એ કામમા તેમના મદદગાર થવાની વિનતી તેમને કીધી અરદેશરે લખાણમા ઘટતા સુધારા વધારા સુચવ્યા હતા અને પ્રૂફો વિગેરે વાચવામા નાનાભાઇને મદદ કીધી હતી તેથી શબ્દ કોષના સુધારનાર તરીકે અને પાછળથી તેના જોડિયા લખનાર તરીકે પુસ્તક સાથ તેમનુ નામ જોડવામા આવ્યુ, જોકે તે પ્રગટ કરવાની નાણા સબધી સઘળી જોખમદારી પહેલેથી છેલ્લે સુધી નાનાભાઇનેજ માથે હતી.

આખરે તા૦ ૧ લી આગસ્ટ ૧૮૫૭ ને દિવસે રાણીના-મૂસના ઇગ્રેજી શબ્દ કોષનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થવા પામ્યો અને પ્રગટ થવા સાથેજ ઇગ્રેજી તેમજ દેશી વર્તમાન પત્રો તરફથી તેને એવો

આવકાર મળ્યો કે કોઈપણ ગ્રંથગરનુ હિત તેથી હરખાયા વગર રહે નહીં સઘળા લખનારાઓએ એકમતે અને એક અવાજે તેની લાયકાત સ્વીકારી હતી. પહેલા ભાગની કીમત રૂ ૩ રાખી હતી છતા નાના-ભાઈને તેમાથી નાણા સબંધી કંઈ લાભ થયો ન હશે, કારણ તા૦ ૧૫ મી અક્ટોબર ૧૮૫૮ ને દિવસે નીચલી મદદનજર તેઓ તરફથી એ બાબે બહાર પડેલી જોવામા આવે છે.

ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ડીક્શનરીની મદદનજર.

આ ડીક્શનરીનુ કામ ચલાવવા પેહેલા પુરતો આશરો નહી મળેઓ હતો તેથી એ કામ બંધ પાડવાની ફરજ થઈ પડી હતી, પણ હાલ એક સખી દીલના પારસી ગરહસ્થે નાણાની એક મોહોટી રકમ અમારા સવાધીનમા મદદ તરીકે આપી, એ કામ પાછુ ચાલુ કરાવીઉ છે

અમોએ ઇસવી સન ૧૮૫૭ ના આગસ્ટ મહીનામા ઇંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્શનરી બનાવવા વીશે એક મદદનજર બાહેર પાડી હતી અને તેમા જણાવેઆ પરમાણે અમોએ તેનો પેહેલો ભાગ ગએઆ વરસમા છપાવી બાહેર પાડેઓ હતો. એ બાહેર પાડેલા ભાગ વીશે અમને પાછળથી કેટલીક સુચના થઈ છે, અને "ડાયરેક્ટર આવ પબ્લીક ઇનસટરક્શન" મી૦ હાવર્ડે પણ અમને લખી જણાવીઉ છે કે "હવે પછીના તમામ ભાગો ની ને તેમા શબદોની સખીઆ ઘણી ઓછી કરવી × × × × "હુ કબુલ કરૂછુ કે એવા શબદો મારા પોતાના વાચવામા આવેઆ નથી, અથવા વાતચીતમા કધી સુધી સાભલેઆ નથી. હુ ધારૂછુ કે એ શબદો ઘણુ કરીને અમેરીકન લઢણના છે." તે સાથે કેલવણી ખાતાના સરકારી "ટ્રાનસલેટર" ઠાકર ગવરીસંકરની તરફથી પણ એવુ સાભલવામા આવીઉ છે કે એ પેહેલા ભાગમા અનીવાજી શબદો જોવામા આવે છે, જે ચાલુ ઇંગ્રેજીમા મુદલ વપરાતા નથી, માટે તેવા શબદો હવે પછેના ભાગોમા દાખલ થવા જોઇતા નથી, એ સુચના પરમાણે કામ ચલાવવા અમોએ કાઢાડવા ધારેલી આખી ડીક્શનરી ૧૦ ભાગને બદલે ૬) ભાગમાં પુરી થઈ શકશે, અને તેની કીમત રૂ ૩૦) થતી હતી તે હવે રૂ ૧૮) થશે, અને એ કામ ૧૮૬૧ ના ઇસવી સાલની આખેરીએ પુરૂં થઇ શકશે એવી ઊમેદ છે સઘળા મલી એ કોશમા ૩૦ થી તે ૩૫ હજાર ઇંગ્રેજી શબદોનો સંગરહ થશે, અને તેમા

મેજર કાનડી–ડા૦ ફારબસ, ગીલકરીસટ–અને શેકસપીઅર એઓના બનાવેલા કોશમાં આવેલા સઘલા શબ્દો દાખેલ કરવામાં આવશે.

પેહેલો ભાગ જે બાહેર પડેઓ છે, તેજ પરમાણે ૧૦૦ સફાના, તેવાંજ સારાં ઉંચાં કાગલ ઉપર તથા તેવીજ સારી છપાઇ સાથે બીજા ૫) ભાગો બાહેર પાડશું. અને ખરીદદારો પાસેથી રૂ ૩) ને ઠેકાંણે રૂ ૨ાા દરએક ભાગના લઈશું. જેઓની મરજી એ ભાગો લેવાની હોએ તેઓએ ફરાંમજી કાવસજી તલાવ આગલ નેટીવ જનરલ લાઈબ્રેરી એડલ "ધી બોમ્બે યુનિયન પ્રેસ" માં ખબર આપવી.

અમારાં આગલાં ધરાકોમાંથી જો કોઇ સાહેબોને ધરાક દાખલ નહી રહેવું હોએ તો તેઓએ મેહેરબાંની કરીને આજની તારીખથી એક માસની મુદતમાં અમને ખબર આપવી, કે તેઓના નામ ધરાકની ટીપમાંથી કાહાડી નાખેઆમાં આવે

મુબાઇ તા૦ ૧૫ મી અકટોબર ૧૮૫૮.

લા૦ સેવક
ન્હાનાભાઈ રૂસતમજી રાણીના.

ત્યાર પછી સને ૧૮૬૦ માં એ કોષનો બીજો ભાગ બહાર પડયો જેમાં "ખબર" એવાં મથાળા નીચે લંબાણ ફરિયાદ છે તે બધાંનો સાર તેમનાજ બોલીમાં એ કે એ પુરતકને કોઇપણ રીતનો મનમાનતો આશરો ન મળી આવ્યાથી મોટો તોટો ખમવો પડયો હતો, અને વધારે તોટો ખમવાની ગુંજાસ નહીં હોવાથી એ ડીક્ષનરીનું કામ બંધ પાડવાની ફરજ થઇ પડી હતી. એ પછી ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે "પણ હાલ શેઠ ખુરશેદજી નુસરવાનજી કામાજીએ એ કામની અતી ઘણી અગત જાણી એ પુસ્તક પુરૂં કરવાને પોતા તરફથી નાણાંની મોટી રકમ રોકી એ કામ પાછું શરૂ કરાવ્યું છે તથા એ પુસ્તકના ભાવમાં કેટલોક ઘટાડો પણ કરાવ્યો છે, તેથી હવે આશા છે કે વગર અડચણે આ પુસ્તકના હવે પછીના ભાગો ખુદાતાલાની મેહેરબાનીથી છપાવી પ્રગટ કરવાને કશી અડચણ રેહેશે નહી."

વધુ ભાગો.

આ પછીના બે ત્રણ ભાગો ટુંક ટુંક મુદતમા બહાર પડેલા જણાય છે પણ તે પછી વળી અગિયાર વરસનો ગાળો પડેલો માલમ પડે છે એટલી લાંબી મુદતે બહાર પડેલા ભાગના પુઠા ઉપર ‘સુચના ના મથાળા હેઠળ એ લાંબી ઢીલનુ લખાણથી કારણ આપવામા આવ્યુ છે ટુંકમા આગળા ભાગોને “પુરતો આસરો મળી ન આવવા’ ના પુરાણા રોદા પાછા ચાલુ થયા છે અને ઉમેરવામા આવ્યુ છે કે પણ ધારવેલી મદદ કદાચ એકવાર બનાવનારાઓને નહી મળી તોપણ પુરાતનાની મદદથી તેઓ એવી ઉમેદ રાખે છે કે મોડે વેહલે તેમને મળતી કુમકે, નાણા સબધી લાભની કઈ પણ આશા રાખ્યા વગર, ફક્ત તેઓએ પોતાના શોખથી જે કામ માથે લીધુ છે તે કામ, સરજામ ઉતારવાને પોતાથી બનતી કોશેશ કરશે’

એજ ભાગને છેડે તે વેળાના કેળવણી ખાતાના વડા મી० જે બી પીલની સહીનો એક પત્ર સતામરો છપેલમા છાપેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સરકારની મદદ માગવામા આવી હશે અને આખા પુસ્તકની એક હજાર નકલો ખરીદવાની નરમ ઘી જેવી માગણી કરવામા આવી હશે તેના જવાબમા મી० પીલનો નીચલો પત્ર આવ્યો છે એઓ લખે છે કે ‘ My conclusion is that from the circumstances under which Educational books are now patronized or produced it would be quite impossible for me to undertake so costly an enterprize as the purchase of 1000 copies of a work estimated to cost Rupees 25 per copy I regret this conclusion, as I fear that it will be felt as a discouragement after the long and disinterested labour which you have expended on this work ”

એ રીતની નિરાશા અને હા ખારી વચ્ચે અરદેશર અને નાનાભાઈએ પોતાની મેહેનત ઉમેદભેર ચાલુ રાખી હતી અને લાંબી ટુકી મુદતને ગાળે સો સો પાનાનો એ કોષનો એકેક એકેક ભાગ બહાર પડતો રહ્યા હતો. એકવાર બહાર પડેલા એક ભાગની ટુકતેચીની કરતા અત્રેના જાણીતા “જામે જમશેદ પત્રે એ કામમાં જે લાંબી ઢીલ થતી રહી છે તે વિષે ફરિયાદના બે સુખન લખ્યા હશે, તેથી પોતાના સ્વભાવ

પ્રમાણે પ્છણી પડી બીજે દહાડેના એ પત્રના અકમા નાનાભાઈએ કેટલીક ખુનાસો છપાવ્યો છે જેમા તેઓ લખે છે કે "એ ડીક્ષનરીનુ ક્રમ સપુરણુ કરતા આજવેર જે અનેક મુશ્કેલીઓ મને પમાર કરવી પડી છે તેનો જરાપણુ ખયાલ બહારવાળાઓને તો આવી શકવાનો નથી આવા માથાકુટીયા અને કટાળો ઉપજાવનારા કામોમા કુદરતી જે હરકતો નડતી રહે છે તેમા નાણા સબધી અગવડથી બમણો વધારો થઈ પડે છે અગર જો મારૂ પોતાનુ છાપાખાનુ ન હતે, તો અત્યાર સુધી પણ એ કામને જે હુ નીભાવી રાખી શકયોછુ, તેટલુ પણ મારાથી બની શકતે નહી ને અરધે રસ્તે એ કામ સદતર બધ પાડી બેસવુ પડતે સારા ભાગ્યે નાનાભાઈની જીદગીની છેલ્લી ઘડી સુધી તેમના "પોતાના છાપખાનાએ" તેમને સારો જવાબ આપ્યો અને એ કામ સદતર બધ પાડવાનો વિચાર તેમને કદી કરવો પડયો નહિ

કોષનુ લખાણુ ઘણુખરૂ સઘળુ નાનાભાઈ કરતા હતા અને અરદેશર તેમા સુધારા વધારાનુ કામ કરતા હતા અને શાસ્ત્ર અને ધમ સબધી શબ્દોનો ખુલાસો લખતા હતા, તેમજ કેટલોક ભાગ તેઓ નવેસરથી લખી કાઢવાની તસદી લેતા હતા વળી કેટલીકવાર ચોકસ શબ્દો માટે અરદેશર અને નાના ભાઇ બેસી ઘણી તકરાર ચલાવીને લખાણુ કરતા અને તે માટે દાયકાઓની વાત ઉપર કોનામા તરફ તેઓએ થોડાક માસ એક જુદો ઓરડો પણુ ભાડે રાખ્યો હતો આ વેળા કેટલાક પારસીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમા વતળના હતા તેથી નાનાભાઇ અને અરદેશરની પણુ એવી ખાટી મીઠી નજર છે અને તે માટે તેઓ કોના બાના ઘરના ઓરડામા ભરાઈ બેસેછે એમ માની કેટલાકો તેમને માટે શકાશીલ થવા લાગ્યા હતા અને એક વેળા તો કેટલાક ઝનુની પારસીઓએ તેમના હાડકા ભાગવાની પણુ ગોઠવણુ કીધી હતી પણુ એક નોકરની વેળાસરની ચેતવણીથી તેઓ બને બચી ગયા અને એક રાત્રે માત્ર તેમના સામાનની ખબર લઇને ઝનુની પારસીઓએ તે ભાગી ભૂકો બનાવ્યો હતો આ શબ્દકોષ લખતા નાનાભાઈ અને અરદેશરને વારવાર વાધા પડયા હતા, પણુ તે લખાણુ સબધી બે વિદ્વાનો વચ્ચેના હતા અને તેનુ શેવટ તેઓ સદા મતફેર દૂર કરીને સતોષકારક રીતે લાવી શકયા હતા.

અરદેશરના દુખદાયક મરણુ પછી આ શબ્દકોષ પુરો કરવાનુ કામ એકેલુ નાનાભાઇને માથે આવી પડયુ હતુ એ પછન તેઓએ જેવો તેવો શ્રમ ખેચ્યો ન હતો એ કામની મહત્વત્તા, અને

મુશ્કેલીનો વિચાર સામાન્ય રીતે બીજાઓને ન આવે, એ સંભવિત છે ગાહના ગોપીચંદ કરી, પોતાના ધંધા અને લાભના બીજા કામોને ભોગે, પોતાની નવરાશનો તમામ વખત નાનાભાઈએ આ કામને વર્ષો સુધી-મરણની માત્ર સાત દિવસ પહેલાં સુધી-અર્પણ કીધો હતો તેઓ પોતાનું કામ ખુબ બારીકાઈથી બજાવતા અને કેટલીક વેળા એકેક શબ્દના બની શકતા સઘળા અર્થો મેળવવા પાછળ અને તેને લગતી નોંધો ગોઠવવામાં તેઓ દિવસો ગાળી કાઢતા, પણ બરાબર પુરાવા વગર કોઈ પણ શકદાર બાબત તેઓ પોતાના કોશમાં આવવા દેતા નહિ અરદેશરના મરણ વેળા શબ્દકોશ અર્ધો ઉપર પ્રગટ થયો હતો અને નાનાભાઈની છેલ્લી મોટી ઉમેદ બાકીના ભાગો પુરા કરવાની હતી પણ કાળનો ભરૂસો નથી, એ તેઓ બરાબર સમજતા અને તેથી છેક ૧૮૮૦ ના સાલથી પોતાના એક પુત્રની આ કામમાં શાગીર્દગીરી લઈ, તેમને ઘટતો અનુભવ આપી રાખ્યો હતો અને પરિણામે બાપનું મહાન કામ પુરૂં કરવાની સૂજત બેટાને ફાળે આવી છે ખરેખર! આ શબ્દકોશ નાનાભાઈની યા એક સ્મરણસ્થંભ તરીકે ઘણા વખત સુધી જાગતી રાખશે

આ પુસ્તક પાછળ નાનાભાઈએ પોતાની જિંદગીનો મોટો ભાગ વાપર્યો હતો અને તનમનથી તેમજ ધન ખર્ચીને તેઓ તે પાછળ મંડયા રહ્યા હતા ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી છાપાએ તેમના કોશના દરેક ભાગની મોટી કદરદાની કીધી હતી, પણ તેમને પૈસા સબંધી કાંઇ લાભ થયો ન હતો ઇંગ્રેજ સરકારે કે દેશી રજવાડામાના કોઇએ તેમને કશો ટેકો આપ્યો ન હતો આવી મુશ્કેલીઓ છતાં નાનાભાઇ પોતાના એ કામથી હાર્યા ન હતા અને પૈસાનો વિચાર કીધા વગર તેઓ તેને શેવટ સુધી સાચા રહ્યા હતા આથી તેમનુ આ કામ સાહિત્ય સેવાનું સાચું કામ લેખાવું જોઇયે

નાનો શબ્દકોશ.

જ્યારે અરદેશર અને નાનાભાઇ આ મોટા કામપર લાગેલા હતા ત્યારે તેમને મિત્રો તથા મોટા શબ્દ કોશના ગ્રાહકો તરફથી એવી સુચના થઈ હતી કે આ મોટું કામ પુરૂં થતા જતા વર્ષો નિકળી જશે માટે સાધારણ વપરાશ થકી નાના કદનો એક શબ્દ સમહ પ્રગટ કરવો. આ સુચના અનુસાર કવિ નર્મદાશંકરની મદદ સાથે અરદેશર અને નાનાભાઇએ

"એ કોમ્પેન્ડિયમ ઓફ ઈંગ્લિશ એન્ડ ગુજરાતી ડિક્શનેરી" એ નામનો એક નાનો ઇંગ્રેજી–ગુજરાતી શબ્દ કોશ ૧૮૬૨ મા પ્રગટ કીધો હતો આ શબ્દકોશ સરકારી કેળવણી ખાતાના તે વેળાના વડા મી૦ ઇ આઇ હાવર્ડને ઘણો પસંદ આવ્યો હતો અને તેણે એવા કેટલી નાના કાળની જરૂર પુરી પડેલી માની હતી તેની પહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી, મી૦ ઝવેરીલાલ ઉમયાશંકર યાજ્ઞિકની મદદ સાથ બીજી આવૃત્તિ બાહેર પાડવામા આવી હતી, જે પછી તેની વધુ આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની જરૂર જણાઇ હતી.

ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી કોશની યોજના

ઇંગ્રેજી–ગુજરાતી શબ્દકોશ પુરો કીધા બાદ નાનાભાઇની એક બીજી મોટી ઉમેદ ગુજરાતી–ઇંગ્રેજી શબ્દકોશ બનાવવાની હતી ૧૮૯૦મા તેઓએ તેનો એક નાનો ભાગ નમુના રૂપે બાહેર પાડી જણાવ્યુ હતુ કે તેમના મોટા કાપનુ કામ પુરૂ થતા તેઓ આ કામ હાથ ધરનાર છે આ દેખાડે છે કે ગમે એવી નિગરાણીઓ અને મુશ્કેલીઓ છતા નાનાભાઇના ખંત અને ઉદ્યોગ શેવટ સુધી જરાએ નરમા પડયા ન હતા

જાતી ગુણ

એક સાદી, ઉપયોગી જિંદગીનો આ ટુંક હેવાલ છે શિક્ષક કે લેખક તરીકે, નાટકો લખનાર કે શબ્દકોષ રચનાર તરીકે, તેમજ એક સાદા પણ ઉપયોગી શહેરી તરીકે નાનાભાઇએ ધાધલ વગરની પણ માનભરી ઉપયોગી જિંદગી ગુજારી હતી અર્ધી સદી સુધી આ શહેરના જાહેર કામકાજોમા તેઓએ આગેવાન ભાગ લીધો હતો પોતાની કોમની સેવા તેઓએ પહેલા બજાવી હતી અને 'મોસાયટીના એક પોરિયા' તથા દાદાભાઈ નવરોજજીના ચેલાને લાયકની સંસાર સુધારાની સાચી લડત તેઓએ અંત સુધી ચલાવી હતી સ્ત્રી કેળવણીના તેઓ સાચા હિમાયતી હતા પારસી કોમમા દાખલ થયેલા વેહેમો દૂર કરવાને પોતાના નાટકોની મદદ વડે તેમજ ભાષણો આપીને તેઓએ ઘણુ કીધુ હતુ કોમની દરિદ્રતા ફિટાડવાને તેઓએ પોતાથી બનતી અનેક યોજનાઓ રચી હતી સાધારણ કેળવણી લીધેલી છતા તેઓ એક બાહોશ હિસાબી ઉતર્યા હતા અને વિદ્વાનોની હરોળમા પોતાને લાવી મુકનારો શ્રમભર્યો આ શબ્દકોષ તેઓએ રચ્યો હતો "ખંત અને ઉદ્યોગ" એ જાણે તેમનો મુદ્રાલેખ હતો કામ, કામ અને કામમા તેઓ પોતાનો વખત રૂડા ઉપ-

યોગ વચ્ચે ગુજરતા. કટાગા જેવી ચીજ તેમને ખબર ન હતી અને થાક શુ છે તે વૃદ્ધ વય થવા આવતા પણ તેઓ બરાબર સમજતા ન હતા તેઓ ઘણા ઓલકણા હતા અને સામા ધણીને સમજાની લેવાની અને તેને સતોષ આપી ખુશ કરવાની અજબ કુનેહ તેમનામા હતી વૃદ્ધ ઉમર થયા છતા જાહેર તથા ખાનગી કામકાજમા તેમજ નાટેર ફડો વિગેરેમા નાણા ભરાવવાને તેઓ જે ખંતગી મહેનત કરતા તે જોઇ તેમના મિત્રો પણ અજબ થતા દરેક કોમના મુખીઓ સાથ તેઓ સબધમા આવેલા હતા, દરેક કોમના શેઠીયાઓ સાથ તેમને ઘાડો સબધ હતો, સાહિત્યના સાક્ષરો તેમના મિત્રો હતા અને સ્થાનિક રાજદારી પુરુષો સાથ તેમને સારી ઓળખ હતી. એ સર્વેના ચાહ તેઓ જીતી શકયા હતા. સર્વનુ માન તેઓએ મેળવ્યુ હતુ અને પોતાના સાદા પ્રમાણિક કામોથી તેઓએ એવુ રૂડુ નામ કાઢયુ હતુ, જે તેમની માનિતી મોટી મીરાસ હતી અને એક સારૂ નામ મુકી જવા કરતા આ દુનિયા તરફથી બીજો કોઇ મોટો બદલો મળે?

તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી૧૯૦૦ ને દિવસે નાનાભાઇ ૬૮ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યા હતા. મરણની સાત દિવસ આગમજ તો તેઓ નિરાધાર દુઃખીયાઓ ફંડ ભેગુ કરાવવાને ધરેધર

અ. તા. ફરતા હતા અને વળી પોતાનો શબ્દકોશ લખવામા પોતાના બેટાને મદદ કરતા હતા કે જે પુરુ કરવાનુ ગમ તેમની હયાતમા ન હતુ જેમ આખી જિદગી તેઓએ કામ અને કામમા ગુજારી હતી, તેમ તેઓ જાણે કામ કરતાજ મરણ પામ્યા હતા. જાતી ખત અને ઉદ્યોગથી તેઓ ગરીબાઇમાથી ઉંચર્યા હતા અને જોકે તેઓ ગાડી ઘોડે ફરતા કે વાડી બગને રહેતા ન હતા, તોપણ સાધારણ રીતે સારી હાલત ભોગવી, પોતાના કુટુબને સુખી હાલતમા લાવી મુકી મરણ પામ્યા હતા.

એક સાદી પણ નમુનેદાર, ઉપયોગી, ઉદ્યોગી જિદગીનો આ ટુક હેવાલ આ પુસ્તક સાથ જોડી રાખવો એ તેના વાચનારાઓ વાજબીજ માનશે

R B M

મૃતવર્ણન.

મરહુમ મી० નાનાભાઈ રાણીનાની પરોપકારી યોજનાઓ.

મરહુમ મી० નાનાભાઈ રૂસતમજી રાણીના કેવા ભલા ખતીના, અને ઉદ્યોગી શેહરી હતા, તેની કેટલીક વીગતો અમારા આગલા અંકમાં આવી ગઈ છે. મરહુમ મી० નાનાભાઈ રાણીનાના અંતનગના સબંધમા આરેના એક જાણીતા ગ્રહસ્થ મરનારના પરોપકારપણા વીષે નીચની વધુ વીગતો જણાવેછે તેવણ લખેછે કે મરનાર પોતાના મરણ આગમજ છેનવેના ઘરમાથી બહાર ગયા હતા, તે મુંબઇ ઇલાકના દુકાળીયાઓ માટેના ફંડમા નાણા ઉઘરાવવા સર ગયા હતા. એવી વીગત આ પત્રમા આવી ગઈ છે, તે તદન ખરી છે તે ઉપરથી મરનારનો દયાળુ ખ્યાલ તરત પરખાઈ આવેછે. તેવણ પોતાના બે મીત્રો સાથ આ દુકાળ ફંડ માટે પીટીટ. વાહડીઆ, પટેલ તથા બીજા જાણીતા પારસી ખાનદાનોના નબીરાઓ, છોકરાઓ તથા કુટુબીઓને ત્યા ગયા હતા, અને આ ફંડમા ઘણી સારી રકમ ભરાવી હતી દુકાળીયાઓના દુખ ઓછા કરવા મરનારે જે એક પરોપકારી યોજના ઘડી હતી, તે હજી આશામરા થઈ નથી એ ઉત્તમ યોજના બીજા પરોપકારી ગ્રહસ્થો હજી અમલમા મેલે, તેવા હેતુથી એમની એ યોજના અત્રે જાહેર કરવામા આવેછે પોતાના મરણ આગમજ મરહુમ મી० નાનાભાઈ રાણીના એક જોઈંટ સ્ટોક કંપની ઉભી કરવાની ગોઠવણ કરતા હતા એ કંપનીનો હેતુ એ હતો કે મોફસીલમા દુકાળથી પીડાતા સઘળા ગાય ઢોરોને ખરીદી લેવા અને આવતુ ચોમાસુ આવે ત્યા સુધી તેમને ઘાસ ચારો પુરો પાડવો, અને ચોમાસુ બેસતા એ ગાય ઢોરો પાછા વેચી નાખવા આ યોજનાથી ખેડુતો તથા આપણા શેહરને મોટો લાભ થતે વળી તેથી નાણાની પણ કશી ખોટ ખમવી પડતે નહી એક બારગી ધારો કે, એ કંપનીના ભાગીદારોને ખોટ પણ જતે, તો તે બહુજ નીરજીવ જતે કે જે વીશે ધારમીક શખસો આ કંપનીથી થતો મોટો ફાયદો જોતા કાંઈ દરકાર કરતે નહીં આ યોજના કોઇ પરોપકારી શેહરી હજી ઉપાડી લેય તો તેથી મોટો ફાયદો થયા વીના રહેનાર નથી પારસીઓમા દુકાળ અને મરકીથી પીડાતાઓ માટે જે ફંડો ઉઘાડયા છે તેમા મદદ કરવા મરનારે પોતાના મરણની એક માસ આગમજ પોતાની રાહબરી હેઠલની આનફરેડ ડરેમેટીક કંપની પાસ એક નાટક કરાવ્યો હતો આ નાટક સર જમશેદજી જીજીભાઈની નેગેહબાની હેઠળ હતો અને તેથી ઉપલા ફંડોમા રૂ० ૧૦૦૦ નો રકમનો ઉમેરો થયો હતો વળી મુંબઇ ઇલાકાના દુકાળ ફંડ માટે પણ તેવણ એવો એક નાટક કરવા માગતા હતા, જે એક જાણીતા પારસી ગ્રહસ્થના આશરા હેઠળ કરવાની ગોઠવણ ચાલતી હતી, પણ એ ગ્રહસ્થ બહારગામ ગયલા હોવાથી તે જલદી અમલમા મેલાઇ નહી હતી વળી ટ્રાન્સવાલના લડાઈના ફંડ માટે એક સેહેલો હીંદુસ્તાની ખેલ રચવા તેવણે ઉપલી નાટક કંપનીના માલેકને અરજ કરી હતી, કે જેથી કરીને એવા હીંદુસ્તાની ખેલમા યુરોપીયનોને પણ પોતાની હાજરી આપવાનુ બની શકે મુંબઈની એક આસ્પીટલની નરસો માટેના ફંડમા મદદ કરવા એક નાટક કરવા એક યુરોપીયન ગ્રહસ્થે મરનારને અરજ કરી હતી, જેની ગોઠવણ પણ મરનારે કરી હતી

આથી જોવામાં આવશે કે મરનારના મરણથી આપણા શહેરે એક ઉપયોગી ગેહરો ખોયો છે. શું દેશી કે ઈંગ્રેજી છાપાએ મરનારની બાબે સંકેત કરી હતી, અનેક મંડળોએ તેમના મરણથી પોતાને ગયલી ખોટ વીશે દલગીરી જતાવી હતી. મરનારના મિત્રો સર ચાર્લસ ઓલીવંટ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર જહાંગીર કાવસજી જહાંગીર, સર ભાલચંદ્ર કીષ્ણા, વિગેરેએ તારના સંદેશા પત્રો તથા મુલાકાતથી મરનારના કુટુંબ તરફ મોટી દીલસોજી બતાવી હતી. તે અચુક દરશાવી આપેછે કે મરનાર કેવા લોકપ્રીય હતા. મરનારના કુટુંબ તરફ જુદી જુદી કોમના જાણીતા ગ્રહસ્થોએ આવી દીલસોજી દેખાડી છે. તેથી તેમના મોટા દુખમાં તેમને ઘણી ધીરજ મળેલી હોવી જોઈએ.

(અખબારે સોદાગર, તા૦ ૧૪ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૦)

એક વધુ ખેદકારક મરણ—તે આગલા ઝળકતા જમાનાનો એક વધુ દીપકતો સીતારો ગુમ થયો છે. પારસી કોમના સંસારી સુધારા વધારા માટે અજાણપણે અને હીંમત સાથ બાહોશાઈ લડનાર તે માનવંત ભલા પારસી નરોની સાંકડી બની ગએલી હરોળ વધુ અને વધુ સાંકડી થતી જાયછે અને હવે તે આગલા ભલા જમાનોમાંથી ભાગ્યે કોઈજ રહી ગયા હશે. મી૦ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના, જેમના મરણ માટે આજે અમને દીલગીરી જાહેર કરવી પડેછે, તેઓએ પારસી કન્યા કેળવણીના વધારા માટે ઘણુંક બજાવ્યુ છે અને એ કેળવણીનો પારસીઓ વચે વધતો જતો પ્રસાર બીજા ભલા નરો ભેગો એ બાહોશ અને ઉપયોગી પારસીને પણ આભારી છે. મી૦ રાણીના ફક્ત સ્ત્રી કેળવણીના કામ પાછળજ પોતાના વખતનો સદુપયોગ કરી ગયા નથી, પણ બીજી તરેહવાર રીતે પોતાનુ ઉપયોગીપણુ તેઓએ જાહેર કર્યું હતુ. ગુજરાતી સાહીત્ય તરફનો તેમનો શોખ જબરો હતો, બે ચાર જાણીતા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો સાથનો તેમનો સંબંધ તેમજ કેટલાક ગુજરાતી મહાવાર્તાઓમાં લખાણો કરવાની તેમની ટેવે એક સારા લખનાર તરીકેની તેમની નામના વધારી મુકી હતી. તેમની ભાષા સાદી, સરળ અને મીઠી હતી. પારસી સંસાર સુધારાને મદદ કરનારા બે ચાર નીતિવાન પારસી નાટકોના રચનાર તરીકે તમાસગીર આલમ વચે પણ તેઓ ઓછા જાણીતા નહતા. તેમની એક મુખ્ય ખુબી તેમના ઉપયોગીપણા અને ખંતમાં સમાયલી હતી, જે સદરહુની ગવાહી તેઓએ બહાર પાડેલી ઈંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી પુરી આપેછે જે ડીક્ષનેરી કમનસીબે તેમના અકાળ મરણથી અધુરી રહી ગઈ છે. આપણી મ્યુનીસીપાલીટી મરનારના શ્રમ અને કાળજીને ઘણી આભારી છે. નજદીક પાછલી સદીના મ્યુનીસીપાલ ઓડીટર તરીકેની તેમની કારકીર્દી દરમ્યાન મ્યુનીસીપલ સત્તાવાળાઓને તેમના સામે ફરીયાદ કરવાનુ એકબી કારણ મળ્યુ હતુ નહી એટલુંજ નહી પણ સંભાળ ભર્યાં એ બહોળા નાણાં વહીવટ તેઓએ સ્નેહ અને સચ્ચાઈથી ચલાવી સર્વેનો સંતોષ મેળવ્યો હતો. તેઓ પોતાની કોમના સુધારા વધારા માટે સારી મહેનત લેતા હતા અને પોતાની શક્તી મુજબ તેમાં બનતી મદદ આપતા હતા. તેમના મરણથી, તેટલા માટે, પારસી કોમે એક દીલસોજ મીત્ર અને આપણા દેશે એક ઉમદા ગેહરો ખોયો છે.

(કૈસરે હિંદ, તા૦ ૧૪ જાનેવારી ૧૯૦૦)

જણાવવાને ખેદ ઉપજેછે કે આપણા ઈલાકાના "નવા દીદીવાનો" બનાવવામાં ખાસો અરધી સદીનો ઉમંગી હીસ્સો આપનાર એક જાણીતા ગ્રહસ્થ, પારસી પણ ખરા દીલીવાન શેઠેરી, ટુંક બીમારી

ભોગવી ગઈ કાલે પેહેલા પોહોરના લગભગ ૭૦ વરસની વયે હક થયા છે મી૦ નાનાભાઇ રાણીનાના મરણથી ત્રીજા જમાનાના મુબઇને હાલના ૨૦ મી સદીના મુબઈ સાથ જોડનારા બાકી રહેલા જુજ ચચળ "વળાઓ" માનુ એક વળુ ગુમ થયુ છે, જેની ખોટ હવે પછી જણાતી જશે

* * * * * * * *

એ રીતે મરહુમ મી૦ નાનાભાઈ ઉપયોગી જીદગી ગુજારી મરણ પામ્યા છે કોઈબી સારૂ યા ગરીબનુ કામ કરવાને એવણ પોતાની જાની મહેનતથી સદા તતપર હતા, અને દુકાળના ૫૩ માટે લોકો પાસે નાણુ ભરાવવા ગયા અઠવાડીયામાજ જાણે પગે ખડે મારી એવણ એકુ બે મીત્રો સાથે ઘેરઘેર રખડયા હતા પારસીઓમા એવણ જેવા કસાયલા ઠરેલ અને જબાદરાજ નરો થોડાજ નીકળશે ખોદા એ મર હુમના રૂહને જીનત બક્ષે.

(બ બે પ જામે જમશે", તા૦ ૧૧ જાનેવારી ૧૯૦૦)

જે જુવાન પારસીઓએ પારસી કોમના સસારી અને કેળવણી સબધી સુધારાની આગેવાની આજ ચાલીસ વરસ ઉપર લીધી હતી, તે પારસીઓની સખ્મા ધીમે ધીમે મોહોતે ઘણા ખાચા અતયાર સુધીમા પાડયા છે, અને ગઇ કાલે તેમા મી૦ નાનાભાઇ રૂસતમજી રાણીનાના મરણથી એક નવો ખાચો વધરો છે લગભગ અરધી સદીની વાત ઉપર આગળા એલફીનસ્તોનીયનોનો જે વરગ મી૦ દાદાભાઈ નવરોજીની રાહબરી અને આગેવાની તળે વેહેમ અને અજ્ઞાનપણા સામે લડત ચનાવનાને પારસી કોમમાથી બાહેર પડયો હતો, તે વરગમા મી૦ નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીનાનો પણ કેટલોક અદના ભાગ હતો, અને મરહુમ નવરોજજી ફરદુનજી, સોરાબજી શાપુરજી, ખરશેદજી નસરવાનજી કામા, અરદેશર ફરામજી મુસ, જેહા-ગીર બરજોરજી વાછા વગેરેએ માથે ઉઠાવેલી જુબેસમા તેઓએ પોતાની તન મનની મેહેનતનો હીસ્સો આપવાને સારી કોશેશ કરી હતી તે લડત ચનાવનારા જુના વખતના પારસી જુવાનયાઓ ઘરડા થઇને એક કની પાછળ તે સાહેબની દરબારમા ચાલયા ગયા છે, અને તેઓમાના જે બહુ જુજ ઘરડા ગ્રહસ્થો બાકી રહયા છે, તેમની બાુજ નાની થઇ ગયલી સખયામા મી૦ નાનાભાઇ રાણીનાના ગઇ કાલે નીપજેલા દન ગીરી ભરેલા મરણથી વધુ ફુટ પડી છે મી૦ રાણીના એક જાહેર લેખક તરીકે જેમ જાણીતા હતા, તેમ કેટલાક પારસી મડળો સાથના તેમના જોડાણથી પણ તેઓ પારસી આનમને જાણીતા હતા તેઓએ પારસી સ્ત્રીઓ વચે કેળવણીનો પ્રસાર કરવા માટે ઘણો ઉમગ દેખાડયો હતો, તેમજ પ્રજાાં સામાન્ય લાભની રાજદવારી હીલચાલોમા સામેલગીરી આપી તથા કામમા ભાગ લઇ તેઓએ એક ઉપયોગી શેહેરી તરીકેની ફરજ અદા કરી હતી. તેમની એવી ઉમગી જીદગી તેમના મરણની છેની ઘડી સુધી ચ તુ રહી હતી લોર્ડ સેન હર્સ્ટને માનથી નવાજવાની મી૦ જમશેદજી તાતાના ઘરમા મળેની સભા વેળા મરનાર હાજર હતા, પણ તે પછી તેઓ ગરે અઠવાડ્યે આજારી પડયા હતા, અને ગઇ કાલે સહવારના તેઓના જીવવાની આશા છોડવામા આવી હતી તેમની જીદગીને લગતી કેટનીક વીગતો અમો હેઠળ આપરે છીએ —

* * * * * * * *

(મુબઇ સમાચાર, તા૦ ૧૧ મી જાનેવારી ૧૯૦૦)

હાન જમાનાના જાણીતા ગુજરેલાઓની યાદ વિષે જ્યારે મી૦ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાએ ગયા મુકતાતના તેહવારો ઉપર ભગરિયાઓના નવા આતશગેહનામમા ભાષણ આપ્યુ હતુ, ત્યારે પોતાના જમાનાના

અને લગભગ પોતાની સદીના જે જે નર નારીઓની ભલી પાસમાં તેઓ આફરીન કરવા ઉભા હતા તેઓ-નીજ વચ્ચે તેવણુ પોતે ચાર મહીનાના અરસામાં ચાલી જશે એવી કોઈએ વકી રાખી નહી હતી પણ નહી વકી રાખેલુ હંમેશ બને છે, તેમ એ દુખદાયક બનાવ પણ ગયા બુધવારને દિને બન્યો છે કે જ્યારે આ સુપ્રસિદ્ધ શેઠીના અચાનક મરણના સમાચારે આપણને એકાએક અચરતીનો આંચકો લગાડી ઘણાક ઉમરાવોને ગમમાં ગીરફતાર કીધા છે. છેક પ્રખ્યાત મહારાજ લાઈબલ કેસના વખતથી મરહુમ મી૦ કરસનદાસ મુળજીની સાથે જોડિયા પ્રતિવાદી પેખે શરૂ કીધેલી જાહેર જીંદગીમાં એક જાતની શેહ્રી દાખલ જેહદીઓની જે ઉપયોગી સેવાઓમાં મી૦ રાણીનાએ પોતાની ૬૮ વર્ષની પુખ્ત ઉમર ગુજારી છે, તે સેવાઓ કેળવણી સબંધી, ધર્મ સબંધી અને સંસારી સુધારા પ્રકરણોમાં એટલી છે કે એક જાહેર લખનાર અને બોલનાર તરીકે જે માણસ પ્રજાની સમક્ષ સ્વતંત્રતા અને હિંમતથી આજની ઘડી સુધી ઉભો રહેલો હતો તે હવે હેઆત નથી એમ ઘડીભર માની પણ શકાતુ નથી. મી૦ નાનાભાઈ રાણીના પોતાના મરણથી પોતાના બગરવાળ કુટુંબના પરિવાર મંડળને તથા બોહળા મિત્ર મંડળને શોકમાં નાખવા સાથે આપણી સભાઓ અને મંડળીઓને પણ વિલાપ કરતી વીલી મુકી ગયા છે. આપણા જે જે કેળવણી ખાતાઓ, ધર્મખાતાઓ તથા સુધારા મંડળો સાથ મરહુમ જોડાયલા હતા, તેઓની ખોટ લાગી છે, પણ તેઓમાં મુખ્ય કરીને ગુજરાતી છાપો અને સાહિત્ય, આપણુ સ્ત્રી કેળવણી ખાતુ, આપણી રાહનુમાય સરબી સુધારક સભા વગેરે એ મરહુમના નામ તથા કામને વિસારી શકશે નહી. આપણી કોમના નામાંકિત મહાન બુજર્ગ નર પ્રોફેસર દાદાભાઈ નવરોજજીના ઉછાવેલા સુધારાના ઝુંડા તળે આજ પચાસ વર્ષ ઉપર જે "ઓસાપગીના પોરયા" ધર્મી સાથે ઉભા નિકળ્યા હતા, અને પોતાના નવા વિચારોને માટે જુના વિચારવાળી જમાતની બળીઓએ ચઢયા હતા તેઓમાના ઘણાખરાઓ આ દુન્યાની જીંદગી ત્યાગીને ચાલી ગયા છે. તેઓમાના નવરોજજી ફરદુનજી અને સોહરાબજી શાપુરજી સવાના ગયા તે ગયા, તેઓમાના અરદેસર મુસ અને જાહગીર વાછા પણ આ જહાન છોડી ગયા, તેઓમાના એદલજી પૂરસા અને બહમનજી માસ્તર પણ આ સંસાર ભોગવતા રહયા નથી. તેઓમાના એકના દાદાભાઈ નવરોજજી અને ઈસાભાઈ ફરામજી હૈઆતી ભોગવતને ભાગ્યશાળી રહેલા છે, પણ પેહલા પોતાની આગલી જંગી લડતોની રણ ભુમિથી દૂર દેશાવરો ભોગવતા પડેલા છે અને બીજા દેહના દુખે કરીને દુન્યાદારીથી બાતલ થઈ પડયા છે. એ ગીને એ સાક્ષર અને સુધારક શુરાઓની સફમાના મરહુમ નાનાભાઈ રાણીના એકલાજ હતા કે જે તે આગલી લડતોમાં આજ પર્યંત અથાગ ભાગ લેતા હતા. પણ હવે તેવણુથી પોતાના પરાક્રમી અને પ્રમાણિત પુર્વજોને જઈ મળ્યા છે એટલે સાહિત્યની તથા સ્ત્રી કેળવણી અને સ્ત્રી સુધારાની લડાઈના મેદાનો ખાલી પડયા છે. મી૦ નાનાભાઈના પુસ્તકો અને ચોપાન્યા વગેરે જાહેર લખાણો અસંખ્ય કહેવાઈ શકાશે. 'સ્ત્રી બોધ' ચોપાન્યામાં પારસી સ્ત્રીઓના સંસારી રહાસના ભાવટાભરેલા લખાણો, નાટકો, વાર્તાઓ વગેરે પેહલવેહલા ચાલુ કરનાર મરહુમ મી૦ નાનાભાઈ હતા, જે પછી બીજાઓ તેમની માત્ર નકલ કરનારા હતા. બંદગીઓ અને કવિતા તથા ગાયનોના નીતિમાન ગ્રંથો પણ એમના રચેલા અનેક મળી આવે છે. છેલે હજી તો તે વાતને એક વર્ષ યા છ મહીના થયા નથી, કે જ્યારે મી૦ નાનાભાઈ રાણીનાની તેજ કલમના તિક્ષણ બાણો માગ અને બીજા પત્રોમાં પુસ્તક પરીક્ષાઓ અને વિવેચનરૂપે ચાલુ હતા. તે સઘળા બાણ પ્રહાર હવે બંધ

પડયા છે તે ચમચમાવનારા લખાણુની ચીમકીઓની હવે ખુટ પડી છે પણ જાહેર લખાણ અને સાહિ- ત્યના મેદાનમા એમના મરણથી પડેના ખાચા વચે એક વાત દિનાશાની એ છે કે મરહુમ મી૦ અરદે- સર મુસની સાથે મી૦ નાનાભાઈ રાણીનાએ જે ઈંગ્રેજી ગુજરાતી મોટો કોપ બનાવવા માડયો હતો, તે કામ વીસ વર્ષની ઝેમતો વચે તેનણુ લગભગ પુરૂ કરીને મરણ પામ્યા છે એ મહાભારત કોશાનળિના બાર ભાગ તેવણે બાહાર પાડયા છે અને સાભળ્યા મગે તેનો એકજ ભાગ બાકી રહ્યો છે, જે પણ લખેલો તૈયાર છે મી૦ રાણીનાના અથાક ઉદ્યોગ અને અભ્યાસની હવતી ને જાગતી યાદગારી આ ડિક્ષનરી છે અને તેનુ જેથી સેજ કામ અધુરૂ રહ્યુ હશે તે કામ મરહુમના કેળવણી પામેલા બેટાઓ, અનસ્થ ડાકટર રૂસ્તમ નાનાભાઇ રાણીના, જેઓએ પોતાના પિતાના સાહિત્ય સબધી શોખ અને શક્તિનો વારસો મેળ વ્યો છે, તેઓ પોતાના બેહેસ્તનશીન બાપનુ એ યાદગાર કામ પુરૂ કરશે એવી દરએક આશા રાખ વાને કારણ છે મી૦ રાણીનાના મરણથી આ રાસ્ત ગોફ્તાર પત્ર ઉપર પોતાના એક મદદગાર ખેર ખાહને ખોહવાનો ગમ આવી પડો છે, તેમજ મરહુમના મોટા કુટબને જે ગમખાર જખમ થયો છે, તેમા દીનગીરી ભરેલો ભાગ લેવાને મારૂ જીગર વેહે છે

(રાસ્ત ગોફ્તાર તથા સત્ય પ્રકાશ, તા૦ ૧૪ મી જાનેવારી ૧૯૦૦)

મી૦ ડોસાભાઈ કરાકાનો મરહુમ મી૦ નાનાભાઇ રાણીનાને હાથ આવેલા રાજ દરોહી પત્ર સંબધનો ખોલાસો.

મરહુમ મી૦ નાનભાઇ રૂસ્તમજી રાણીનાની જીદગીનુ વરતાત અમોએ ગયે અઠવાડયે આપ્યું તે વખતે જણાયુ હતુ કે મરહુમે સરકારની પણ સારી સેવા બજાવી હતી તે એવી રીતે કે મરનારે કેટનાક લુચ્ચા બગા શખસોએ સરકાર સામે રચેલુ કાવતરૂ ખુલુ પાડી આપીયુ હતુ આ બાબેની ઘણીજ જાણવા જોગ વીગત આપણા માજી પારસી માજીસ્ત્રેટ મી૦ ડોસાભાઇ ફરામજી કરાકા અમને પુરી પાડે છે તેવણ આ બાબે અમને લખતા જણાવે છે કે "મરહુમ મી૦ નાનાભાઇ રાણીના નેગીન ઓપીનીયન છાપખાનાના માલેક હતા તે વેળા તેમની ગેરહાજરીમા એક અજાણો સખસ છાપખાનામા આવ્યો, અને એક ચોકસ પત્ર છાપખાનાના માણસને આપી તેની કેટનીક નકલ છાપવા કહી ચાલી ગયો મી૦ નાનાભાઇ છાપખાનામા આવ્યા અને આ કાગળ જોયુ તો તેમાનુ લખાણ રાજ દરોહી જણાયુ તેવાજ તેવણે લાગના એ પત્ર એક વફાદાર પ્રજા તરીકે સરકાર ઉપર મોકલી આપવા કસદ કીધો હુ તે વેળા માજીસ્ત્રેટ હતો તેથી તેવણ એ કાગળ લઇ મારી આગળ આવ્યા અને મને વાજબી લાગે તેમ તેના સબ- ધમા કરવા કહ્યુ હુ તરત સેક્રેટરીયટમા ગયો અને આ પરાનયાયધિમની ખાતામાના સરકારના અડર સેક્રેટરી મી૦ હરબર્ટ બરડઉડને આપયુ તેવણે એ પત્ર તેજ દીને પુણ ખાતેના મુબઇ સર કારના વડા સેક્રેટરી મી૦ ચેપમેન ઉપર મોકલી આપ્યુ એ વેળા મી૦ બરડઉડે મને જણાવ્યુ કે મી૦ નનાભાઈએ આ બાબે જે કીધુ હતુ તે તેમને ઘણુજ માનભર્યું હતુ એ પત્રનો ઈંગ્રેજીમાં તર જુમો કરી તે વખતના પોલીસ કમીશનર મેજર હેનડરસન ઉપર રવાના કરવામા આવયુ તેને કહેવામા

આવ્યુ કે મી૦ નનાભાઇને મતીને એ પત્ર લખનારને શોધી કાઢવો પણ એ પત્ર મેલી જનાર પાછો મી૦ નનાભાઈના છાપખાનામા દરમ્યાન નહી અને તેનુ કારણ એ દીસે છે કે આ બાબત પોલીસના હાથમા મેલાઈ હતી એવી તેને બાતમી મળેલી હોવી જોઈએ'

એ નાદરદારી પત્રમા સરકાર સામે ચનામા આવેલા હાવતરાની વીગત નીચે મુજબ છે પાચ શખસો નસીબ સજોગે રતે એક થયા અને દુનયા ઉપર પોતે કઈ ફાયદો નહી કીધા હતા તે માટે બળાપો કરવા લાગ્યા. એ પાચ શખસોએ પોતાની આસપાસ ૬૫ શખસોને જમા કીધા અને બુધ્ધ તથા 'ભાપાન' નામની પોતાની ટનમો સ્થાપી બુધ્ધનો અર્થ બાદમણુ અને ભોપનનો અરથ ગરબ થાય છે એ લોક છુપાછુપ પોતાનુ મમત આટોપવા લાગા તેઓને નાણાની ઘણી તંગી હતી તે મેળવવા માટે તેઓને શેખ મહમદ નામના એક જાદુગરની મદદ મળી ગઈ જે નાણાના મીણાઓ સોનામા ફેરવી નાખવાની હુન્નર ચલાવી લોકોને છેતરતો હતો. તેની આ હુન્નરથી આ ૬૫ જણ અજાઈ ગયા અને હવે પોતાને સરકાર સામે લડઈ ચલાવવામા એ જાદુગરની મદદથી ફતેહ મળશે એમ જાણી મથવા લાગ્યા એ ૬૫ જણે પોતાના વકીલ ખેન દયારામ મેઘારામ નામના શખસને એકમતે ચુટી કાઢ્યા. એ ૬૫ જણાઓએ પોતાની ટોળકી ૬ વીભાગમા વેહ્ચી નાખી તેમનો હેતુ એ હતો કે દરેક ટોળકીવાળાઓએ ઈગ્રેજ સરકારના રાજને ઉધુ વાળવુ

એ સરક્યુલરમા એવુ લખાણ હતુ કે 'પેશવના રાજમા સારા હીન્દુ પીંઢારીઓ અને ચારો દેશમા લુટફાટ ચલાવતા હતા મોટા શહેરો બાળી નાખતા હતા તથા રૈયત ઉપર બીજા જુલમ સાટો પાડતા હતા જોકે મીચારી રૈયતનો તો કોઈ વાક નહી હતા પણ ઈગ્રેજોના હાથમા સત્તા આવયા પછી તેઓ તો જમના તુમાખી બની ગયા છે અને પોતાના નશાફને હુકમ કીધો છે કે મોટો કમાઈ કરીજે ધરીથી જેથી તમના ધરમની નુકસાન થાય છે વળી એ શખસોએ રાખયની સરી કરાવ લેવા કે હેરો લશકરી અને વેપારીખાતાઓ ઉપર વડપણ ભાગવતા સઘળા યુરોપીયન અધીકારીઓને પરહેજ કરતા અને તમની જો તમના ખાતાના દેશી અમલદારોને નમતા અને તેઓની ઉપર વટની દેખરેખ તથા અખતયાર રાખવો એ દેશી અમલદારોમાના જેઓ ઈનામ યા જાગીરને લાયક હોય તમને અપવુ વળી તેમા જે થનગુનેગારનુ હોય તેનુ નાણુ રૈયતને પગાર કરવુ

એ કાપવા મોકલના સરક્યુલર સાથ મી૦ નાનાભાઈને એક ખાસ પત્ર લખવામા આવ્યુ હતુ જે નીચે મુજબ છે– મેહરબાન નાનાભાઈ રુસ્તમજી શાહીન તથા બીજા સઘળા પારસીઓ જોગ તમને લખી જણુવએ છીએ કે અમને સઘળાઓએ મદદ કરવી જોઈએ, કેમકે આ યુરોપીયનોનો ગજો હીંદુસ્તાન ઉપર છે અને તઓ તને તાબામા રાખવા મગે છે રૈયતની મદદથીજ ઈગ્રેજોને રાજ મળ્યુ છે પણ હવ તઓને રૈયતને તાબામા રાખવા મગે છે મટે તમામ હીંદુઓ અને મહામેડનો! આ સરક્યુલર તમને મળે કે સઘળા યુરોપીયનોને પહરે ... કરજો અને તેમને ૧૦ બગાની શેરની બેડી ઠોકજો તથા પથરા ભાજવનુ સખત કામ તેમને સોપજો એ માટે દરેક ઈગ્રેજદીઠ તમને રૂ ૩૦૦૦ આપવમાં આવશે અન પછી બધાને મનપસંદ પડે તેવી રીતે રાજ કારોબાર ચલાવવામા આવશે જો તમે એમ નહીં કરો તો મુલકમા લહીની નેહર ચાલશે અને ભર દસ્તે રેલ આવશે ખુદાની કુદરત અજુત ૮ મેહેરબાનીકરી આ પત્રની નકલો છાપી રૈયતને સમજાવજો.

તા૦ ૮ મી સપટેમબર ૧૮૬૫. લા૦ મેઘરાજ દુધાસાગર બીજો સરદાર.

મી૦ ડોસાભાઇ કરાકા લખે છે કે મારૂ મત એ છે કે, આ કામ મગજના ગયેલા થોડાક ધરમ ઝનુનીઓનુ તથા દેશમા ભટકતા રખડેલોનુ હતુ જેઓ આવી રીતનુ હુલડ ઉઠાડી લુટ ચલાવવાની જોગવાઈ શોધતા હતા. આ બાબદની દરકાર કરવી તે સરકારના દરજ્જાથી હલકુ હતુ. પણ મુબઈની જુની તવારીખનો આ એક જાણવાજોગ સફો છે. વળી આટલુ તો કબુલ કરવામા આવશે કે મી૦ નાનાભાઇ રાણીનાએ આ બાબદમા જે બજાવ્યુ તે દેશહીતકારીપણુ તથા વફાદારીને છાજતુ હતુ, અને તે વખતના મુબઈના ગવનર સર બારટર ફ્રીયરે પણ તેમજ માનયુ હતુ અને તેમ માની મી૦ નાનાભાઇનો આભાર માનયો હતો

(અખબારે સોદાગર, તા૦ ૧૮ જાન્યુએરી સને ૧૯૦૦)

મ્યુનિસિપાલિટીના એક હિસાબ તપાસનાર મી૦ એ થામ્સન તરફથી આવેલો પત્ર સેક્રેટરીએ સ્ટાનડીંગ કમીટીની ગયા બુધવારની સભા હજુર વાચી સભળાવ્યો, જેમા તેણે પોતાના જોડીયા હિસાબ તપાસનાર મી૦ નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીનાના મરણની ખબર આપી હતી મી૦ થામ્સને મી૦ નાનાભાઇની ૨૨ વર્ષની લાબી નોકરી વર્ણવી જણાવ્યુ કે જ્યા સુધી બીજો હિસાબ તપાસનાર નેમવામા આવે ત્યા સુધી તે એકલો કામ ચલાવશે મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીએ દરખાસ્ત મુકી કે મી૦ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના જેઓએ ૧૮૭૬ ના વર્ષથી વગર ખાચો નાખવે મ્યુનિસીપાલીટીના હિસાબ તપાસનારની જોખમ ભરેલી ફરજ બજાવી છે, તેમના મરણના સમાચાર સાભળીને આ સભા ઘણી દિલગીર થઈ છે અને મી૦ થામ્સન તરફથી આવેલો પત્ર કારપોરેશન ઉપર મોકલી એ જગ્યા ઉપર જલદીથી બીજા કોઈની નેમણુક કરવાની તેને ભલામણ કરી મી૦ કાબરાજીએ જણાવ્યુ કે મી૦ રાણીના મ્યુનિસિપાલીટીના હિસાબ તપાસનાર હોવા ઉપરાત અતરેના ઘણાખરા જાહેર ખાતાઓ સાથે સબધ ધરાવનારા એક જાહેર શેહરી હતા અને તેમના મરણથી, મ્યુનિસિપાલિટીએ એક બાહોશ અધિકારી ગુમાવ્યો છે એટલુજ નહી, પણ એક બહુ ઉપયોગી અને કીમતી શેહરી ખોહયો છે મી૦ કાબરાજીએ વધારયુ કે મી૦ રાણીનાને તેઓ બાળપણથી ઓળખતા હતા અને જાતની માહીતી તથા અગત અનુભવથી તેઓ કહી શકશે કે જે જાહેર બાબત તેઓ ઉપાડી લેતા, તેમા તેઓ નહી થાકે એવી ઉનટ અને ચીવટપણુ દેખાડતા હતા મરનાર કેળવણીના એક સ્થભ હતા અને પારસીએમા સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપનારાઓમા તેઓ પણ એક હતા, અથવા મુબઈમા સ્ત્રી કેળવણીના તેઓ એક સ્થભ સરખા હતા આ દરખાસ્ત સભામા એકમતે પસાર કરી સભા વિસરજન થઇ હતી

ગયા ભેરેસ્પતવારે મળેલી કારપોરેશનની સભામા, ડાક્ટર કાત્રકે દરખાસ્ત મુકી કે મ્યુનિસિપાલીટીના એક હિસાબ તપાસનાર મી૦ નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીના જેઓ છેલા ૨૩ વર્ષ થયા એ ઓધા ઉપર હતા, તેમના મરણના સમાચાર જાણી કોરપોરેશન દિલગીર છે, અને એ જગ્યા માટે ઉમેદવારોની અરજીઓ આવે, તેમાથી ત્રણ ચુનદા હિસાબીઓની ભલામણ કોરપોરેશનને કરવા માટે, સર જ્યાર્જ કાટન, મી૦ વિનદાસ દામોદર ઠાકરસી, મી૦ નવરોજજી જાહગીર ગામડિયા, ડાક્ટર કાત્રક,

ર દીગામ મી૦ ખરશેદજી વાડિયા અને મી૦ વકીલની એક કમિટી નેમવી સર જ્યોર્જ કાટને
૬ રતને ટેકો આપ્યા પછી, મત લેતા તે પસાર થઈ

(રાસ્ત ગોફતાર તથા સત્ય પ્રકાશ, તા૦ ૧૪ મી જાનેવારી ૧૯૦૦)

"મરહુમ મ ીના એક અધીકારી મી૦ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના રોજ ૨૮ મો માહ ૪ થો સને ૧૨૬૯ યઝદેજરદી તા૦ ૧૦ મી જાનેવારી ૧૯૦૦ ને દીને થએલા દુખદાયક મરણની નોંધ પોતાના દફતરમા કરતા મુંબઈના જરથોશતીઓના મરણ વખતના અરસપરસના નાણાના ફંડની નરો બાર મળીને અતિ ખેદ પેદા થાય છે એ મરહુમ ગુજેસ્ત અહમથે આ ફંડની સ્થાપનાની શરૂઆત તથી તે પોતાના મરણની છેલ્લી ઘડી સુધી એ ખાતાની મેનેજીંગ કમીટીના એક ઉપયોગી અને ઉમંગી સભાસદ તરીકે તેની ઘણી કીમતી સેવા બજાવી છે, અને મેનેજીંગ કમીટીની લગભગ દરેક સભામા હાજરી આપી તેના કામમા આગેવાન અને ઉત્સાહભેર ભાગ લીધો છે તેવા એક ઉપયોગી અને દીનસુઝ અધીકારીના સંતાપકારક મરણથી ફંડને એક મોટી ખોટ ગઈ છે જે એ ફરીથી પુરવી મુશ્કેલ છે, મરહુમ અહમથના કુટુંબ કબીલા ઉપર આવી પડેલી આ કમનસીબ ગમખારીમા આ ફંડની મંડળી પુરતી દીલસોજીથી ભાગ લે છે

"આ ઠરાવની નકલ ઘટતા પત્ર સાથે મરહુમ શેઠ નાનાભાઈ રૂસતમજી રાણીનાના વડા બેટા ડાક્ટર રૂસતમ નાનાભાઈ રૂસતમજી રાણીના ઉપર મોકલી આપવી

(અખબારે સોદાગર સમાચાર દર્પણ તથા મુંબઈ ચાબુક તા૦ ૧૨ મી માર્ચ સને ૧૯૦૦)

ગાયન ઉતેજક મડળી   તા૦ ૧૬ મી જાન્યુવારી ૧૯૦૦

ડાકટર રૂસ્તમજી ન્હાનાભાઈ રાણીના, તથા ભાઇઓ તથા બહેનો જોગ.

સાહેબો,

જત હમારા લાયકીવાલા તથા સદગુણી ઉપ–પ્રમુખ મરહુમ શેઠ ન્હાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાના અકાન ગુજરવાથી હમારી મડલીને જે નહી પુરાય એવી ખોટ ગઈ છે, તે માટે હમોએ એ મરહુમ શેઠના માનમા એ મડલી બધ કરી હતી, અને તેની એક નોધ હમારી મડલીના દફતર ઉપર લીધી હતી, તેની એક નકલ તમોને મોકલી આપવાની મને એનતેમાસ થાઈ છે તે પ્રમાણે નીચે લખેની નોધ મોકની આપવાની રજા લેવુ છુ —

"આ સભા ઘણા દુખ તથા સતાપ સાથે અત્રે નોધ લેવાને ઠરાવ કરે છે કે મરહુમ શેઠ ન્હાના ભાઇ રૂસતમજી રાણીનાના અકાલ ગુજરવાથી આ મડનીએ એક કામેન તથા કરવૈયા ઉપ–પ્રમુખ (નાયબ સરનશીન) ખોયા છે એ શેઠ જેવા પડેલ તેવાજ કહેરેલ હતા, અને પોતાના પુખ્ત દુનીઆ દારીના ગ્નાનથી તથા ડાહાપણથી ઘણી એક વાર સકટે ની વેનાએ પોતાની સારી અને ડાહાપણ નાની સહલાઓથી આ મડલીની ઘણી કીમતી સેવાઓ બજારી છે એવા ગ્રહસ્થની ખાની પડેલી જગ્યા પુરાવી ઘણી મુશકેલ છે"

મારી તરફથી હુ ઉમેરવાની રજા લેવુ છુ કે ખોદાતાના એ નેક ગ્રહસ્થને તેવણ લાયક સારી જગા બેહેસ્તમા આપે, અને તમો સર્વેને આ આફત તથા મોહોટુ દુખ સહન કરવાને શકતીવાન કરે

હાલ એજ અરજ,

લા૦ દુવાગીર શેવક તમારો

ખુરસેદજી દીનશાહાજી ખબાતા

ઓનરરી મુનસી, ગા ઉ મડલીનાની દુવા સનામ કબુન કરજોજી

રાહનુમાએ માજદયસ્નાન સભા   મુબઈ, તા૦ ૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦

શેઠજી સાહેબ,

ડાકટર રૂસ્તમજી નાનાભાઇ રાણીના, જોગ.

સાહેબ,

જત ઉપની સભાની કારોબાર મડનીની એક ખાસ બેઠક ગઈ તા૦ ૨૬ મી જાનેવારી સને ૧૯૦૦ અને શુકરવારે દફતર આશકારા આફિસમા મની હતી જે વેનાએ તમારા મરહુમ પીતાજી શેઠ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રણીના જેવણ આએ ખાતાના લામબી મુદત સુધી એક અધીકારી હતા તેવણના દુખભરેના અકાલ મરણથી સભાને જે મોટી ખોટ ગઇ છે તે બાબે નીચનો ઠરાવ સભાના દફતરમા નોધવામા આવ્યા હતો, જેની એક નકન કારોબાર મડનીના હુકમથી તમો સાહેબ ઉપર તમારી તથા તમારા સર્વે કુટુબની જાણને માટે બીડવાની રજા લઉ છુજી

"રાહનુમાએ માજદયસ્નાન સભાની કારોબાર મડલીના એક અધીકારી શેઠ નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીના રોજ ૨૮ મો માહ ૪ થો શેહનશાહી શને ૧૨૬૯ યજ્દજરદી તા૦ ૧૦ મી જાનેવારી શને ૧૯૦૦ ને

'દીને બેહરતનશીન થયા તેથી કારોબાર મંડળીને મોટી દલગીરી ઉપજે છે એ મરહુમ ગ્રહસ્થ આએ
"ખાતાના ઇસવી સને ૧૮૬૪ થી તે પોતાના મરણની છેલી ઘડી સુધી ૩૬ વરસ વેર એક કારોબારી
"હતા અને એ સભાના કામ કાજમા ઘણી દીલસોજીથી ભાગ લેતા હતા, એવણના મરણથી આ સભાએ
"પોતાનો એક ખરો ખેરખાહ અને કારોબાર મંડળીએ પોતાનો એક કીમતી તથા અશરાફ હમશ
"રીક ખોયલો છે, અને તે દુખની નોંધ આ સભા એક મતે પોતાના દફતરમા દાખલ કરે છે અને
"ઠરાવ કરે છે કે એ નોંધની નકલ ઘટતા દીલાસા પત્ર સાથે સેક્રેટરીએ મરહુમના કુટુંબની જાણને
"માટે એવણના વડા બેટા ઉપર મોકલી આપવી' હાલ તરત એજ અરજ

હુ છુ, સાહેબ,
તમારો નમનતાઈ ભરેલો શેવક,
બહમનજી બેહરામજી પટેલ
આનરરી સેક્રેટરીની વતી.

મરહુમ શેઠ ખુરશેદજી નોશરવાંનજી કામાની યાદગારીનું જરતોશતી વીદયારથીઓને ઉતેજન આપવાનું ફંડ.

મુમઈ, તા૦ ૫ મી ડીસેમબર ૧૯૦૦

ડાકટર રૂશતમજી નાનાભાઇ રાણીના, ડાકટર સોરાબજી નાનાભાઇ રાણીના,
શેઠ મનચેરશાહ નાનાભાઇ રાણીના, શેઠ કેખશરૂ નાનાભાઇ રાણીના,

જોગ.

સાહેબો,

ઉપલા ફંડની કારોબાર મંડળીની એક સભા ગઈ પરમ દીને મળી હતી તે વેળાએ તમારા બાવા શેઠ નાનાભાઇ રૂશતમજી રાણીનાના દલગીરી ભરેલા મરણ બાબે નીચે મુજબની નોંધ મંડળીના દફતરમા કરવાને ઠરાવ્યુ છે, અને તે ઠરાવની એક નકલ તમો સાહેબો તથા તમારા કુટુંબની જાણને માટે તમારી ઉપર લખી મોકલવાને કારોબાર મંડળીએ હમોને ફરમાવ્યુ છેજી

ઠરાવ—'કારોબાર મંડળીના એક અધીકારી શેઠ નાનાભાઇ રૂશતમજી રાણીના કે જેવણે ઇ સ "૧૮૮૫ મા આએ ફંડ કાઇમ કરવામા બીજાઓ સાથે આગેવાની લીધી હતી, અને એના વહીવટમા શરુઆતથી તે પોતાના મરણ સુધી ઘણી દીલસોજીથી ભાગ લીધો હતો, તે પણ ના ૧૦ મી જાનેવારી ૧૯૦૦ને દીને બેહેશતનશીન થવાથી કારોબાર મંડળીને મોટી દલગીરી ઉપજે છે અને તે વીશેની નોંધ અતરે મોટા દુખ સાથ કરવામા આવે છે"

ઉપલા ઠરાવ તમો સાહેબો તથા તમારા કુટુંબની જાણને માટે લખી મોકલતા જે આહા બનાવને લીધે તે કરવાની જરૂર પડી છે તેથી સેવકોને પોતને પણ મોટી દલગીરી ઉપજે છેજી હાલ એજ અરજ

હમો છઇએ, સાહેબો,
તમારા નમનતાઇ ભરેલા શેવકો
ખ. રૂ. કામા
બહમનજી બેહરામજી પટેલ.